

Listige Immo en Herswind. Een politieke wildebras in het Maasdal (938-960) en zijn in Thorn rustende dochter

Hein H. Jongbloed¹

‘Zolang ik op Immo kon rekenen, hield ik alle Lotharingers met gemak in bedwang, maar zelfs samen met alle Lotharingers kan ik hem in z’n eentje niet te pakken krijgen’.

Dat legt Widukind van Corvey in zijn rond 970 geschreven Saksenkroniek een vertwijfelde hertog Giselbert van Lotharingen in de mond, nadat deze vergeefs Immo’s burcht had belegerd. Giselbert had er zijn gram willen halen omdat Immo hem een troep varkens had ontstolen. Maar het liep wat anders: Immo had een stuk of wat bijenkorven naar zijn belegeraars geworpen, de ziedende bijen stortten zich op de paarden van de belegeraars die vervolgens hun berijders afwierpen. De verwarring had Immo benut voor een uitbraak waarmee hij de aanvallers had verdreven. Immo heet bij Widukind dan ook handig en listig. Ook van politiek vernuft was Immo niet gespeend. Aanvankelijk had hij de Lotharingse opstand (938-939) tegen koning Otto I (936-973) aangehangen, waarvan dezelfde Giselbert, Otto’s zwager, één van de kopstukken en Otto’s jongere broer Hendrik het boegbeeld was geweest. Maar Immo had op tijd zijn jas gekeerd, in Widukinds relaas kort nadat Hendrik de wijk had moeten nemen uit Saksen. Dat situeert ons tussen de twee militaire confrontaties van 939, begin maart bij Birten (nabij Xanten) en begin oktober bij Andernach (noordwestelijk van Koblenz). Was Birten nog een dubbeltje op zijn kant geweest, Andernach bracht een duidelijke beslissing: het rebellenleger werd overrompeld en in de pan gehakt, Giselbert en zijn collega-hertog Everhard van Franken lieten er het leven.²

Na Andernach weigerde Giselberts weduwe Gerberga, een zuster van Otto I, aan haar verslagen broer Hendrik de toevlucht op Giselberts burcht, Chèvremont.³ Hendrik week toen maar uit naar het Westfrankische rijk. Daar belandde Gerberga trouwens ook: zij huwde nog in 939 de Westfrankische koning Lodewijk IV ‘van Overzee’.⁴ Chèvremont liet zij achter in de hoede van twee getrouwen, Ansfried en Arnold. De burcht deed zijn naam eer aan: alleen berggeiten konden het terrein aan, Otto I had eerder in de opstand de onneembaarheid ervan zelf ook al ondervonden. Maar daar wist Immo wel raad op. Volgens Widukind zond hij een boodschapper naar de verdedigers met het bericht: ‘Van jullie is bekend dat jullie de leiders van dit volk zijn. Het lijdt geen twijfel dat twee handen meer vermogen dan één. Zeker is ook dat drie handen weer meer kunnen dan twee. Welke noodzaak dwingt ons eigenlijk, de Saks [Otto I] te dienen, tenzij onze eigen twee-

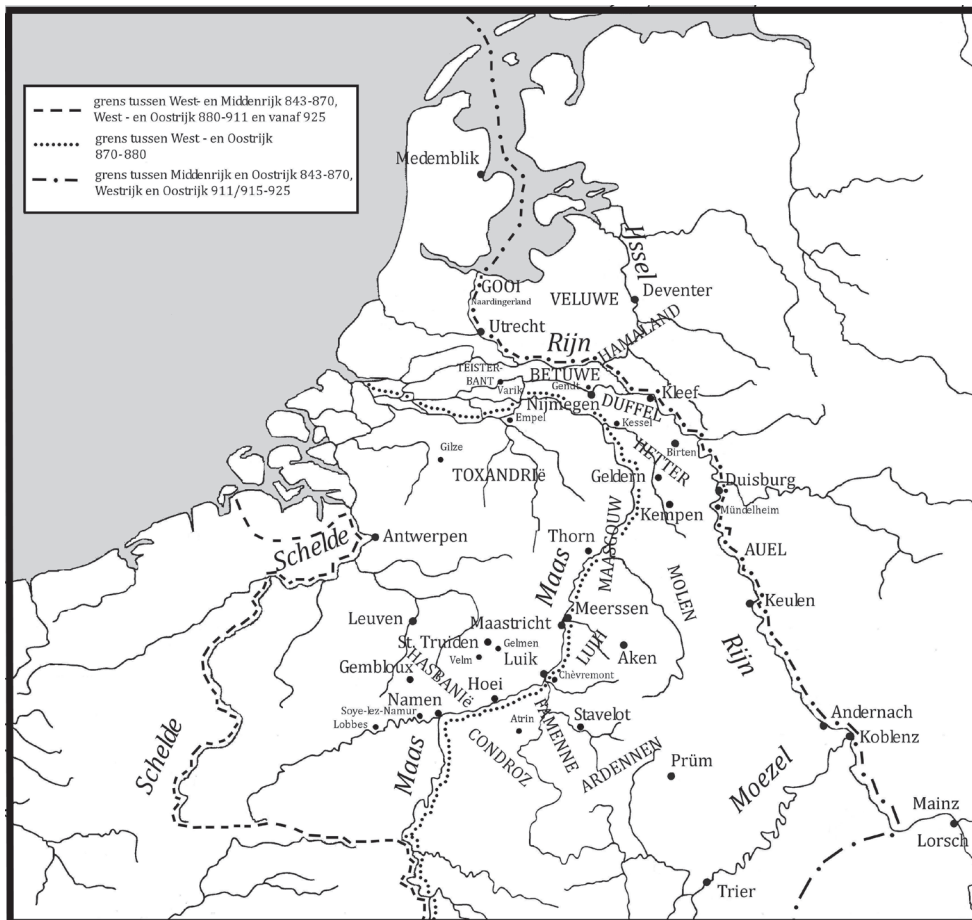
dracht? (..) Ik heb de beste mens op aarde, die mij van kinds af heeft gevoed, mij altijd als vriend heeft beschouwd en me met grote macht heeft bekleed, onze gezamenlijke gebieders [Giselbert], verlaten en mij onder levensgevaar met de Saks verbonden; nu heb ik, dat weten jullie, in plaats van de verdiende eer slechts schimp en schande van hem ondervonden en ben, omringd door wapens, van een vrij man bijna een knecht geworden. Opdat jullie weten dat ik eerlijk voor het algemene nut wil instaan, zal ik jou, Ansfried, mijn enige dochter verloven, zodat ik bij jullie niet onder de verdenking van ontrouw kan komen te staan. Noem een plaats om te overleggen en ik zal jullie de goede trouw laten wedervaren die je via een bode niet kunt ondervinden.’

Ansfried had kennelijk oren naar het voorstel, want met Arnold kwam hij inderdaad opdagen voor het overleg. Immo nam beide prompt gevangen en zond hen op naar de koning. ‘De grootste’, liet hij erbij zeggen, ‘is de slapste en heeft boeien noch de zweep van node, want al onder bedreiging vertelt hij alles wat hij weet. Maar Ansfried is harder dan ijzer en bestand tegen de ergste tormenten’. Otto I hield hen enige tijd in detentie, won hen voor zich en liet hen toen in vrede gaan.⁵

Ziedaar Immo’s glorieuze debuut in de schijnwerpers der geschiedenis. Daarbij is het ook niet gebleven, zullen we dadelijk zien. Maar het lijkt me wel handig om eerst even in grote lijnen het decor te tekenen waartegen en het gezelschap waarin Immo voor het voetlicht trad. Dat decor heet Lotharingen, de inzet van het toenmalige ‘oost-west-conflict’ in Europa. Een korte terugblik maakt dat duidelijk.

De kwestie-Lotharingen

Toen Karel ‘de Grote’ (768-814) overleed, was van zijn zoons alleen nog Lodewijk ‘de Vrome’ (814-840) in leven, aan wie dan ook de ongedeelde opvolging toeviel. Lodewijk overleed echter met nalating van drie zoons uit twee huwelijken. Nog voor hij dat tweede huwelijk was aangegaan, had hij een opvolgingsregeling getroffen, die natuurlijk enkel zijn zoons uit eerste echt betrof, Lotharius en Lodewijk. Toen het tweede huwelijk nóg een zoon voortbracht, Karel, en diens moeder ook voor háár zoon een deelrijk en koningskroon verlangde, waren flinke moeilijkheden ontstaan. Het Verdrag van Verdun (843) had die opgelost door een driedeling tot stand te brengen: tussen het Oostfrankische rijk van Lodewijk bijgenaamd ‘de Duitser’ (843-876) en het Westfrankische rijk van Karel, aangeduid als ‘de Kale’ (843-877), kwam het ‘Middenrijk’ van Lotharius (843-855) te liggen, als een smalle corridor van Noord-Italië via de Provence, Bourgondië en het stroomgebied van Maas en Moezel naar westelijk ‘Friezenland’.⁶ Erg levensvatbaar was dat Middenrijk niet gebleken. Lotharius’ oudste zoon Lodewijk werd in 850 in Italië geïnstalleerd en met de keizerstitel uitgerust, waarna Lotharius op zijn sterfbed het resterende gebied verdeelde tussen zijn jongere zoons: Karel kreeg het zuiden

(de Provence) en Lotharius II het noordelijke deel. Dat laatste ging al spoedig naar zijn koning heten: Lotharingen. Maar toen Lotharius II in 869 zonder wettige erfgenamen stierf, verkavelden zijn ooms Karel 'de Kale' en Lodewijk 'de Duitser' bij het verdrag van Meerssen (870) zijn Lotharingen, langs de Maas, Ourthe en Moezel als hoofdscheidslijn. Eén van de zoons van Lodewijk 'de Duitser', Lodewijk 'de Jongere' (876-882), wist vervolgens bij de verdragen van Verdun (879) en Ribemont (880) het Westfrankische deel van Lotharingen aan zijn nog jeugdige achterneefjes te ontfutselen. Toen Lodewijk 'de Jongere' in 882 onverwacht stierf, beërfde zijn broer Karel 'de Dikke' als laatstovergebleven zoon van 'de Duitser' het hele Oostfrankische rijk dat inmiddels dus ook héél Lotharingen omvatte. 'De Dikke' volgde in 884 zelfs even in het Westfrankische rijk op na de vroege dood van diezelfde achterneefjes. Maar toen hij in 887 onttroond werd door Arnulf 'van Karinthië', kwam aan die hereniging weer een eind: Arnulf zelf volgde in

het Oostfrankische rijk plus Lotharingen op (887-899), terwijl in het Westrijk Odo ‘van Parijs’ (888-898) tot koning werd gekozen – dat gebeurde toen nog, koningsverkiezingen. Arnulf benadrukte dat Lotharingen intussen tot het Oostfrankische rijk behoorde door er zijn (onwettige) zoon Zwentibold onderkoning (895-900) te maken.

Met Arnulfs wettige zoon Lodewijk ‘het Kind’ stierf in 911 de Oostfrankische Karolingendynastie uit. In het Westfrankische rijk had het Karolingenhuis met Karel ‘de Eenvoudige’ (898-923) weer de troon weten te heroveren. Karel zag in 911 kans om met medewerking van de inheems-Lotharingse magnaat Reinier I ‘Langhals’ heel Lotharingen los te breken van het Oostrijk en aan het Westrijk toe te voegen. De gekozen koning in het Oostrijk, Koenraad I (911-918), berustte daarin, maar zijn – ook al: gekozen – opvolger Hendrik I (919-936, ‘de Vogelaar’) benutte interne verwickelingen in het Westrijk om Lotharingen in 925 terug te nemen, nu met medewerking van de zoon en opvolger van Reinier I, Giselbert. Die werd in 928 beloond met de hand van koningsdochter Gerberga en met zijn benoeming tot hertog van Lotharingen.

Het jaar 936 bracht nieuwe spelers. In het Westen besteed Lodewijk ‘van Overzee’, zoon van Karel ‘de Eenvoudige’, de troon, enkele maanden later volgde Otto I in het Oostrijk zijn vader Hendrik I op. Otto stelde in 936 zijn jongere broer Hendrik voorzorgshalve in verzekerde bewaring om te beletten dat zijn inhuldiging kon worden verstoord. Hendriks duidelijke ambities zijn denkbaar nog eens flink aangewakkerd toen hij in 938 enige tijd de gevangene was van hertog Everhard van Franken, de bondgenoot van Hendriks (en Otto’s) halfbroer Thancmar in diens opstand tegen de koning. Nauwelijks was Thancmar bedwongen of een nieuwe rebellie diende zich aan, nu met Hendrik als boegbeeld en de hertogen Everhard en Giselbert als leiders. Deze tweede opstand heet veelal de ‘Lotharingse’, hoewel de kring van aanhangers zeker ruimer is geweest dan enkel Lotharings. Wel waren het Lotharingse magnaten, Giselbert voorop, die in 939 Lodewijk ‘van Overzee’ overhaalden om de rebellie te steunen. Uiteindelijk wist Otto in 939 het pleit in zijn voordeel te beslechten. Zijn verweduwd zuster Gerberga stapte, zagen we al, ijlings over op het huwelijksbootje van Lodewijk ‘van Overzee’. Die maakte in 941 zijn politieke programma publiek toen hij zijn eerste zoon de naam Lotharius meegaf: een duidelijker signaal dat het Westfrankisch revanchisme jegens Lotharingen nog springlevend was, valt nauwelijks te bedenken.

Met die Lotharingse opstand van 938-939 zijn we aangekomen bij het theater waarin listige Immo zijn debuut maakte. Ook naderhand loopt de Lotharingse kwestie als een rode draad door Immo’s levensverhaal. Dat komt te blijken wanneer we ons afvragen wie die Immo nu eigenlijk was. Daarbij komt meteen aan het licht wat hij met ‘ons land’ te maken heeft gehad.

‘Listige Immo’ in ‘onze streken’

In 1898 publiceerde Kurth een korte biografie van listige Immo waarin hij hem afschilderde als stamvader van hetzij het gravenhuis van Loon hetzij van de hertogen van Limburg.⁷ Gorissen wilde in 1951 listige Immo identificeren met de broer Irmfried van de Utrechtse bisschop Balderik (918-976), die hij identiek achtte met de ‘Ezzoon’ Erenfried II.⁸ Dat laatste kan beslist niet kloppen, betoogde ik elders al. In datzelfde onderzoek kon ik die bisschopsbroer Irmfried aanwijzen als de schoonvader van de beruchte gravin Adela ‘van Hamaland’ (c. 950 – c. 1025): zij huwde in eerste echt Irmfrieds vermoedelijk jongere, maar oudstoverlevende zoon Immed.⁹ Door dat huwelijk raakten de hoogheidsgebieden van de Eltense linie van het Hamalandse gravenhuis – Hamaland en de Veluwe – verenigd met die van Immeds voorzaten, het ‘eerste Kleefse gravenhuis’ dat in de Betuwe, de Duffelgouw en de Hettergouw de grafelijkheid uitoefende. Toen Immeds en Adela’s zoon Diederik op 7 april 1017 of 1018 was overleden met nalating van enkel dochters, volgde eerst een Verduns intermezzo dat in 1046 eindigde met de ambtsontzetting van Godfried ‘met de Baard’. Daarna konden de *Flamenses* hun rechten doen gelden en uitgroeien tot het Gelderse gravenhuis. Zij werden de scheppers van wat nog steeds Gelderland heet, al ging het Overkwartier met het naamgevend Geldern sinds 1590 een eigen weg om tenslotte slechts ten dele in de tegenwoordige Nederlandse provincie Limburg te belanden.¹⁰

Die bisschopsbroer Irmfried is dus al een personage van enige betekenis op het schouwtoneel van wat nu ‘Nederland’ heet en meer in het bijzonder natuurlijk voor Gelderland en Limburg. Gorissens voorstel om hem ook nog eens te vereenzelvigen met de ‘listige Immo’ die Kurth eerder uittekende, zou hem een nog aanzienlijk ruimere actieradius verschaffen. Dat voorstel verdient het dus beslist om eens van dichterbij bekeken te worden. Gorissen zelf baseerde zich hoofdzakelijk op het – onbetwistbare – gegeven dat Immo een roepnaam is van de volle naam Irminfried – zoals Immed trouwens ook.¹¹ Enkel zo’n naambrug vinden we tegenwoordig wat mager als grondslag voor vereenzelving, zoals Gorissens gelijktijdige maar onhoudbare identificatie met de ‘Ezzoon’ Erenfried II maar al te duidelijk uitwijst. Maar zulke naambruggen hebben wél de potentie om de richting aan te geven waarin nader onderzoek zich zou kunnen of moeten bewegen om verdere indicaties op te diepen. Eén zo’n indicatie droeg Gorissen zelf al aan: Irmfrieds (en Balderiks) broer Nevelung was gehuwd met een dochter van Reinier II, de broer van hertog Giselbert. Gorissens voorstel zou dus Immo’s aanvankelijke deelname aan de Lotharingse opstand op het alleszins plausibele fundament van cognatische verwantschapsbetrekkingen stellen.¹²

Bij aandachtige beschouwing blijkt het beschikbare bronnenmateriaal nog vrij wat meer aanwijzingen op te leveren die Gorissens voorstel stutten. Een oorkonde of betrouwbare brontekst die met zoveel woorden zegt dat listige Immo een broer Balderik had die bisschop van Utrecht was, heeft weliswaar niemand nog kunnen opdiepen en kan ook ik niet vertonen, maar de convergerende indicaties stellen de juistheid van Gorissens vermoee-

den desondanks buiten zinvolle twijfel. Kurths betoog dat listige Immo in zijn tijd een Lotharings potentaat van betekenis is geweest, blijft daarbij als zodanig overeind, maar tegelijk vallen er belangrijke correcties en aanvullingen op zijn biografie aan te brengen. Met een voor de tiende-eeuwse context ongewone scherpste komt de politieke gestie van 'listige Immo' vervolgens uit de bronnen tevoorschijn: in 22 jaar tijds kwam hij niet minder dan viermaal in conflict met het bevoegd gezag. Niet enkel listig dus, maar bepaald ook *lástig*, roerig en zelfs óproerig: we zullen 'listige Immo' leren kennen als een potentaat die een ruimbemeten geldingsdrang paarde aan onbekommerd opportunisme. Allengs duidelijker bemoeid om het onderste uit de kan te krijgen, kreeg hij weliswaar het lid op de neus maar wist zich tenslotte toch te redden dank zij de hoge protectie waarop hij kon terugvallen.

Ziedaar in het kort de materie van dit opstel: Immo's 'politieke biografie' en tegelijk de adstructie bij Gorissens voorstel om hem te vereenzelvigen met de broer Irimfried van Utrechts bisschop Balderik (918-976). Voor die 'politieke biografie' gaan we eerst te rade in Stavelot. Immo's 'list van Chèvremont' legt het verband met het 'dossier épineux'¹³ waaraan de naam Ansfried kleeft en dat ons naar Gembloux, Hoei én Thorn voert. Xanten en Maastricht lagen trouwens net zo goed in Immo's actieradius, zullen we zien. Het eerste bronbewijs komt in zicht dat hijzelf en zijn bisschoppelijke broer verwant waren met het Ottonenhuis, wat al lang vermoed maar nooit bewezen is. In Gembloux kunnen we enkele misvattingen opruimen over de 'Belgische' tiende eeuw die via Utrechts bisschop Ansfried (995-1010) ook hun weerslag op de 'Nederlandse' hebben gehad. Nieuws is er ook over Thorns oudste geschiedenis, al blijven daar nog genoeg vraagtekens over. Een mooie wandeling door gevarieerd terrein dus.

Beginnen kunnen we het beste bij de man die listige Immo aan ons heeft voorgesteld, Widukind van Corvey. In zijn relaas over de nasleep van de Lotharingse opstand na de slag bij Andernach bleef hij hoorbaar met een probleem zitten. Dik duizend jaar later kunnen we dat oplossen.

Widukinds probleem

In hoofdstuk 26 van zijn tweede boek verhaalt Widukind achtereenvolgens de slag bij Andernach, de benoeming van Otto 'van Verdun' tot hertog van Lotharingen als opvolger van de verdronken Giselbert, het pleegvaderschap van diezelfde Otto voor Giselberts zoontje Hendrik, dan het huwelijk van Gerberga met Lodewijk 'van Overzee', de vlucht van koningsbroer Hendrik naar het Westrijk en tenslotte de strenge winter die volgde op Andernach, dus van 939 op 940. Het (korte) hoofdstukje 27 meldt dat Immo 'later' (*post haec*) toch weer tegen de koning was opgestaan, midden in de winter in zijn burcht was ingesloten en tot overgave gedwongen, om nadien 'trouw en nuttig' (*fidelis et utilis*) te blijven. Echt zeker was Widukind daar niet van, hij maakte er een duidelijk voorbehoud: 'of dat

waar is of niet, weet ik niet' (*re vera nescio an falso*). Hoofdstuk 28 opent vervolgens met het bericht dat de 'neven van Giselbert', de zoons van diens broer Reinier II, zich na Andernach onderwierpen aan Otto I en hun versterkingen mochten behouden. Meteen daarna krijgen we Immo's listige inname van Chèvremont geserveerd. In hoofdstuk 29 vertelt Widukind dan dat Otto I zijn broer Hendrik 'van Lotharingse burchten voorzag en hem daar liet resideren'. Een andere bron, Adalberts voortzetting van de kroniek van Regino van Prüm, geeft daaraan met zoveel woorden de duiding dat Hendrik in Lotharingen het vacante hertogsambt toegeschoven kreeg. Dat hij nog hetzelfde jaar door de inheemse adel werd verjaagd, vinden we wel bij Adalbert, maar ontbreekt bij Widukind geheel.¹⁴

Widukinds verontschuldiging aan het eind van hoofdstuk 28, dat hij de Lotharingse gebeurtenissen niet in een chronologische orde kon weergeven en er daarom een in zijn ogen logische aan had gegeven, is alleszins gegrond. Wij weten immers dat Gerberga's tweede huwelijk nog eind 939 is gesloten.¹⁵ Hendriks vlucht naar Frankrijk moet daaraan voorafgegaan zijn, omdat Gerberga hem immers op Chèvremont nog de toegang had geweigerd. De benoeming van Otto 'van Verdun' tot hertog is pas in 942 afgekomen, weten we nu.¹⁶ De chronologie is dus geweest dat koningsbroer Hendrik zich in de loop van 939, tussen maart en oktober, genoopt zag Saksen te verlaten. Na de slag bij Andernach, begin oktober, klopte hij vergeefs bij zijn verweduwd zuster aan. Hendrik week uit naar Frankrijk, welks koning nog in 939 Gerberga huwde – of Hendrik daarin een rol als huwelijksmakelaar heeft gespeeld, weten we niet. Gerberga liet bij haar vertrek naar Frankrijk Chèvremont achter in de zorg van Ansfried en Arnold, die door Immo met list onschadelijk werden gemaakt. Dat zal dan ruwweg rond de jaarwisseling 939-940 hebben plaatsgevonden. Hendrik verzoende zich in diezelfde tijd met zijn broer Otto I en keerde in 940 kortstondig terug in Lotharingen, denkkelijk wel als hertog, maar niet tot genoegen van de inheemse potentaten. Pas in 942 benoemde Otto I zijn naamgenoot Otto van Verdun († 944) tot hertog van Lotharingen en gaf hem Giselberts zoontje Hendrik te verzorgen. Het kind overleed echter nog vóór zijn pleegvader.

Widukinds hoofdstuk 26 is dus een samenraapsel van gebeurtenissen die met zekerheid uit drie kalenderjaren stammen. Chronologisch hoort de materie van hoofdstuk 28 daar ook in thuis, maar Widukind heeft het daar stellig uitgelicht om Immo's stoute stukje bij Chèvremont zijn eigen redactionele kader te geven. Het tussenliggende hoofdstuk 27 heeft Widukind dan tussen de slag van Andernach en de inname van Chèvremont geplaatst, in een tijdsbestek dus dat maar enkele maanden kan hebben belopen. Is Immo's hernieuwde afval en inkeer in zo'n kort tijdsbestek al amper mogelijk, vooral de logica ervan is volstrekt zoek. Na de beslissende slag van Andernach is toch nauwelijks voorstelbaar dat Immo zich opnieuw tegen de koning verhief, nadat hij medio 939, na Birten, blijkbaar al knopen had geteld en op de overwinning van het bevoegd gezag gokte. Het lijkt er dus nogal op dat Widukind hier een hem bekend gegeven, Immo's hernieuwde afvalligheid, in de samenhang van zijn hoofdstukken 26-28 heeft verwerkt omdat hij er elders geen raad mee wist.

Waarschijnlijk heeft hij die verwikkeling in hoofdstuk 27 vormgegeven omdat 26 afsloot met de strenge winter van 939-940 en Immo's inkeer en overgave van hoofdstuk 27 'mid-den in de winter' plaatsvond. Het voorbehoud dat hij met zoveel woorden maakte, getuigt ervan dat hijzelf ook twijfels hield maar geen andere oplossing kon bedenken.

Kurth loste die tegenstrijdigheden op door Immo's afval van Giselbert en overgang naar het koningskamp pas ná Andernach te situeren en Widukinds bewering dat Immo nog bij leven van Giselbert was overgestapt, als fabel af te doen. Dan is er voor de vijandelijkheden tussen Immo en Giselbert die Widukind met smaak opdist, geen plaats meer in het verhaal. Kurth hield het er dus op dat Widukind een volksverhaal dat hem erg beviel, beslist in zijn kroniek heeft willen verweven maar daarbij de historische feiten enigszins geweld heeft aangedaan.¹⁷ Ook de laatste MGH-uitgever (1935) wist niet goed raad met het geval: met de rebellie van 'een' Immo in '958-960' – ik kom er straks op terug – viel Widukinds hoofdstuk 27 onmogelijk te rijmen en vóórdien was een opstand van Immo onbekend. 'Ich halte diese erste Erhebung des Lothringers daher für einigermaßen fraglich'.¹⁸ Begrijpelijk maar ten onrechte.

Maastricht (944)

De bronnen laten immers bij herhaling één of meerdere onruststokers Immo zien. Adalberts voortzetting van Regino's kroniek vertelt hoe in 944 'een' graaf Immo de geestelijken van het eerbiedwaardige Servaaskapittel te Maastricht dermate hinderde dat de broeders in mei van dat jaar hun Servaasreliken naar Duisburg torsten om zich op de Rijksdag aldaar bij de koning te beklagen.¹⁹

De last die die Immo Maastricht bezorgde, was geen op zichzelf staand incident. Hetzelfde jaar stuurde Otto I immers niemand minder dan hertog Herman I van Schwaben af op de zoons van Reinier II, Reinier III van Henegouwen en diens broer Rudolf. Hertog Herman was één van de veldheren geweest die in 939 de victorie van Andernach hadden bevochten.²⁰ Kennelijk hadden Reinier III en Rudolf het 'Reinierse' familiehandwerk van onrustzaaien in Lotharingen intussen zover onder de knie dat deze Zuidduitse houwdegen eraan te pas moest komen. Daar hadden de broers niet van terug.²¹

Dat Immo het in 944 op St. Servaas gemunt had, valt daarmee moeiteloos in verband te brengen. In 928 had hertog Giselbert die eerbiedwaardige kapittelkerk levenslang in precarie verkregen van de aartsbisschop van Trier, maar hoewel Giselbert al in 939 was verscheiden, duurde het tot 29 december 945 (!) eer Otto I die formeel aan Trier restitueerde.²² Goed denkbaar is dat Reinier III en Rudolf getracht hebben om in de Maastrichtse precarie-rechten van wijlen oom Giselbert te treden, terwijl het Maastrichtse kapittel én uiteraard de aartsbisschop van Trier zulke precariehouders liever kwijt dan rijk waren. In die omstandigheden zien we dan 'een' graaf Immo de Maastrichtse broeders belagen. Hij poseert daar

kennelijk als een partijganger van de ‘Reinierse’ broers – net als vijf jaar eerder listige Immo in de aanvang van de Lotharingse opstand had gedaan ...

Voorjaar 945 lijken die problemen gladgestreken. Ruim vóór Otto het Maastrichtse kapittel restitueerde, had hij op 4 mei 945 al een zekere Rabangar met horigen begunstigd op voorspraak van ‘een’ graaf Ymmo.²³ Is die voorspreker van 945 identiek met de belager van St. Servaas het jaar tevoren, en is/zijn (één van) beide vervolgens dezelfde persoon als listige Immo? Kurth, die de ‘Reinierse’ greep op St. Servaas buiten beschouwing liet, ging daar stilzwijgend vanuit.²⁴ Negen à tien jaar later kennen we verwickelingen die dat inderdaad hoogst aannemelijk maken.

Weer een opstand (953-954)

Vanaf maart 953²⁵ zag Otto I zich opnieuw geconfronteerd met een rebellie, nu van zijn eigen zoon kroonprins Ludolf en diens zwager, Otto’s schoonzoon Koenraad ‘de Rode’, die sinds 945²⁶ hertog van Lotharingen was. Otto’s broer Bruno, medio 953 aartsbisschop van Keulen geworden, werd op een tijdstip tussen 20 augustus en 21 september²⁷ met dat hertogdom belast. Koenraad zal daarvan vervallen zijn verklaard als represaille voor zijn rebellie. Dat moet dan wel aan Bruno’s benoeming voorafgegaan zijn.

Volgen Kurth heeft Immo zich niet aan die revolte gebrand en zich trouw betoond aan het bevoegd gezag.²⁸ Het tegendeel is het geval geweest. De *Vita Brunonis altera*, een bron die ten opzichte van Ruotgers levensbeschrijving van Bruno maar weinig aandacht trekt maar hier meermalen buitengewoon behulpzaam zal blijken,²⁹ vertelt dat Bruno rond 21 september 953 in Aken met de Lotharingse groten confereerde over de politieke toestand. Daar verscheen ook de bejaarde en ziekelijke abt Odilo van Stavelot die er Bruno huldigde. Daardoor ontstak ‘een’ Emmo dermate in woede dat hij zich aan de goederen van Stavelot vergreep. Toen Bruno daar genoeg van had, stuurde hij het leger erop af. Emmo werd in zijn schuilhoek gevat en in ‘de ergste gevangenschap’ gehouden,

‘(..) totdat hij [Bruno], onder borgstelling van zijn [Bruno’s] verwant de Luikse bisschop en op bezwering van de ander [Emmo] dat hij voortaan iets dergelijks niet weer zou uithalen, bevel gaf om hem [Emmo] uit de boeien van het bevoegd gezag te bevrijden’.³⁰

Wie deze Emmo was kunnen we heel nauwkeurig vaststellen: de vicevoogd van Stavelot Erenfried, die als zodanig tussen medio 943 en medio 959 bekend is. Uit een oorkonde van 947 weten we dat een goederenruil met Stavelot de toestemming vergde van ‘hertog Koenraad die toen krachtens opdracht van koning Otto de abdij Stavelot bestierde’, onmiskenbaar dus Koenraad ‘de Rode’. In dezelfde oorkonde treedt ook een Erenfried als ‘voogd’ op. Daaruit valt al op te maken dat hertog Koenraad hoogvoogd van Stavelot was en Erenfried diens vicevoogd.³¹ Dat krijgen we bevestigd met een oorkonde van 8 mei 959, toen een zekere Rambert aan Stavelot een schenking deed van goederen in de Condroz op

beding van vruchtgebruik (precarie) van abdijgoederen in het graafschap Hoei. Met hulp van ‘voogd en graaf’ Ermenfried had Rambert daarvoor de toestemming van Bruno verzocht, Bruno had die op raad van dezelfde Ermenfried ook inderdaad gegeven, waarna de abt van Stavelot en voogd Ermenfried uiteindelijk Rambert in het genot van zijn precariegoed hadden gesteld.³² Daar zien we dus Bruno als hoogvoogd en Ermenfried als uitvoerend vicevoogd van Stavelot acteren. Vijf maanden later, op 31 oktober 959, beoorkondde Bruno in persoon een goederenruil tussen Stavelot en een graaf Werner die ten overstaan van Bruno zelf (*coram celsitudine nostra*) had plaatsgevonden, omdat Stavelot ‘onder de bescherming van onze voogdij’ (*sub nostre tuitionis defensione*) stond.³³ Kennelijk was de hoogvoogdij van Stavelot een vast attribuut van het Lotharingse hertogsambt. We kunnen er dan veilig van uitgaan dat de ‘voogd’ Erenfried die vanaf 943 als ‘voogd van Stavelot’ optrad, als vicevoogd voor die hertogen fungeerde.³⁴

Stavelot had tot in 938 hertog Giselbert van Lotharingen als lekenabt gehad, zoals diens vader Reinier I voor hem. In 938 verscheen een echte abt ten tonele, de net genoemde Odilo die tot zijn dood op 3 oktober 954 aanbleef.³⁵ Giselberts vervanging zal vast niet losgestaan hebben van zijn deelname aan de Lotharingse opstand. Ook de hoogvoogdij van Stavelot zal hij wel verloren hebben, want de Stavelotse (hoog)voogd kreeg, op zijn minst sinds 938, zijn rechtsmacht (*bannum*) van de koning/keizer.³⁶ De hoogvoogdij was dus een rijksleen, maar voor een belening van Giselbert ontbraken in 938 bepaald de omstandigheden.

In april 943 blijkt dan een Odilard ‘voogd’ van Stavelot te zijn. Gegeven het voorgaande zal hij een leenman zijn geweest van de toen fungerende hoogvoogd van Stavelot, hertog Otto van Lotharingen (942-944). In de twee oorkonden van 943 waaruit we Odilard kennen, fungeert een Ermenfried als getuige. Nog datzelfde jaar blijkt een Erenfried, waarschijnlijk wel dezelfde man als de eerdere getuige, zelf ‘voogd’ geworden.³⁷ Voor het laatst treffen we hem in die kwaliteit in de net genoemde oorkonde van 8 mei 959, onderwijl is hij herhaaldelijk in beeld.³⁸

Nu wil een gelukkig toeval dat van 2 resp. 6 augustus 953 twee Stavelotse oorkonden zijn overgeleverd. De abdij was op 6 augustus partij in een goederenruil die ‘met instemming van hertog Koenraad’ en in bijzijn van vicevoogd Erenfried werd afgewikkeld.³⁹ Exact diezelfde transactie was echter op 2 augustus ook al beoorkond, zij het in een iets eenvoudiger vorm: geen belendingen, minder getuigen, nog met de vader van de actoren van 6 augustus als partij, wiens zoons ook toen al procuratie hadden, en met enkel Erenfried als vertegenwoordiger van de abdij.⁴⁰ Vergelijking van beide stukken laat in het eerste echter geen fatale imperfecties zien, het karakteristieke verschil is de instemming van Koenraad in de tweede beoorkonding. Dat moet dan wel de reden zijn geweest dat die er is gekomen. Andere Stavelotse oorkonden vertonen zo’n scherpslijperij niet, in oorkonden van 946 en [958 of 959] was het ontbreken van zelfs de vicevoogd geen beletsel om zaken te doen.⁴¹ Blijkbaar stond hertog Koenraad begin augustus 953 ineens hevig op zijn voogdijstrepen.

Dát nu is alleszins begrijpelijk. Koenraads rebellie, vanaf maart 953, heeft hem immers op enig moment zijn ambtsontzetting opgeleverd, waarna Bruno tussen 20 augustus en 21 september tot opvolger werd benoemd. Koenraad, weten we, wilde niet van wijken weten, pas militaire druk noopte hem om in oktober 953 de wijk nemen uit Lotharingen.⁴² Pas in juni 954 haalde Koenraad bakzeil, de verzoening met Otto werd in december van dat jaar geformaliseerd te Arnstadt, waar Koenraad het verlies van zijn hertogsambt erkende.⁴³ De nadruk die Koenraad begin augustus 953 op zijn kwaliteit als hoogvoogd van Stavelot gelegd wilde zien, is dus volstrekt logisch: daargelaten of zijn formele ambtsontzetting toen al verordonneerd was,⁴⁴ hield Koenraad zo lang hij kon zijn eindje vast. Dat zijn kwaliteit als hoogvoogd van Stavelot bij de eerste beoorkonding verwaarloosd was, was in die omstandigheden kennelijk zo onoverkomelijk dat die tweede beoorkonding noodzakelijk werd.⁴⁵

Zeer opmerkelijk is nu dat vicevoogd Erenfried in beide stukken van de partij is geweest. Dat betekent ondubbelzinnig dat hij tenminste tot 6 augustus het kamp van zijn rebelse chef heeft gehouden – in ieder ander geval zou hij immers bij die tweede beoorkonding hebben móeten ontbreken. Enkel de trouw die hij als (achter)leenman aan Koenraad verschuldigd was, volstaat daarvoor niet als verklaring. Koenraad bezondigde zich immers aan rebellie tegen de opperste leenheer, de koning, en een achterleenman was niet gehouden hem daarin te volgen. Erenfried heeft dus een keuze gehad én gemaakt. Het bleek de verkeerde te zijn, want met de verdrijving van Koenraad uit Lotharingen werd ook het tapijt onder Erenfrieds voeten weggetrokken.

Wie zou nu de Emmo zijn, die blijkens de *Vita Brunonis altera* over de regeringsgetrouwe opstelling van abt Odilo op of rond 21 september 953 zo nijdig was dat hij zich aan de abdijsgoederen vergreep, als zelfs oorkondelijk vaststaat dat Immo/Emmo een roepvorm is van de volle naam Irminfried?⁴⁶ De Emmo van de *Vita altera* is stellig Stavelots vicevoogd Erenfried geweest, die zijn gram over Odilo's politieke opstelling koelde op de abdijsgoederen. Aannemelijk is vervolgens dat zijn medeplichtigheid aan de rebellie, begin augustus 953 onmiskenbaar, op enig moment het verlies van de Stavelotse vicevoogdij heeft veroorzaakt. En niet alleen door ambtsontzetting is Immo getroffen: in 958 werd een landgoed (*predium*) dat van 'een' Immo was geconfisceerd, door Otto I aan een nieuwe eigenaar uitgedaan. Ook met de andere koninklijke standaardrepresaille, bezitsconfiscatie, had Immo/Erenfried dus vermoedelijk te maken gekregen.⁴⁷

Nu kunnen we Widukinds probleem met zijn hoofdstuk 27 oplossen. De *Vita Brunonis altera* vertelt immers vrijwel hetzelfde als Widukinds probleemhoofdstuk. Immo's hernieuwde afval bij Widukind herkennen we in Emmo's partijkeuze voor de rebellie van 953-954, Widukinds belegering van Immo's burcht past nauwkeurig op de schuilhoek waaruit Bruno's leger Emmo tevoorschijn peuterde, Widukinds 'midden in de winter' sluit naadloos aan bij de implicatie van de *Vita* dat Emmo enige tijd na 21 september 953 Bruno's leger over zich heen kreeg en tenslotte stemt ook de goede afloop, Emmo's begenadiging

in de *Vita altera* en Widukinds *fidelis et utilis*, volkomen overeen. Andere bewoordingen en andere details dus, maar zonder veel twijfel twee verslagen van dezelfde gebeurtenissen. Widukinds hoofdstuk 27 is dus zeker ‘waar’, alleen speelde het tijdens de opstand van 953-954, niet tijdens de Lotharingse opstand van 938-939. Daar wringt het, zagen we. Dat Widukind dat zelf ook al vond, kenschetst hem als een conscientieus historicus en bevrijdt ons van de ingreep die Kurth in Widukinds tekst voorstelde.⁴⁸

Een even groot compliment verdient trouwens de schrijver van de *Vita Brunonis altera*. De verregaande congruentie van Widukinds kroniek en de *Vita altera* maken van de laatste een verrassend goede en uiterst behulpzame bron. De veel latere redactie moet teruggeslagen hebben op inmiddels verloren ‘Vorlagen’ die dicht bij de beschreven tijd moeten hebben gestaan. De bron weet immers details te verstrekken die Ruotgers *Vita* in het geheel niet kent. De *Vita altera* mag sterk op Ruotger hebben geleund, zoals de MGH-uitgevers in verschillende bewoordingen hebben geponeerd, onmiskenbaar is Ruotger niet de enige bron geweest waaruit de schrijver van de *Vita altera* heeft geput.⁴⁹

Via deze congruentie van Widukinds kroniek en de *Vita altera* zijn we nu in staat om de vertoornde Emmo die de *Vita altera* anno 953-954 laat zien, te identificeren met Widukinds listige Immo van 938-940 én met de Stavelotse vicevoogd Erenfried uit het tijdvak 943-959. Anders dan in 938-939 liet hij het in 953-954 op een militaire confrontatie met het bevoegd gezag aankomen en betaalde dat met gevangenisstraf. Maar op 19 juni 956 is hij weer terug als vicevoogd van Stavelot, nu als leenman van hertog Bruno. De begenadiging die de *Vita altera* én Widukind overbrieven, was dus medio 956 een feit.⁵⁰ De al aangehaalde oorkonde van 8 mei 959 wijst uit dat hij zich weer in de naaste omgeving van hertog Bruno heeft weten te nestelen, zoals eerder in die van hertog Koenraad.

Met de laatste liep het iets anders af. Staat hij voor december 954 nog met enige nadruk te boek als ‘geen hertog meer maar [gewoon] krijgsman’, medio 955 voerde hij met de titel *dux* het Lotharingse ‘legioen’ aan in de slag op het Lechfeld. Ook hij was dus gerehabiliteerd, maar op het Lechfeld liet hij het leven.⁵¹

Graaf Immo/Erenfried, sinds april/mei 959 ook van de Condroz

De Stavelotse oorkonde van 8 mei 959, zagen we, behelsden Ramberts schenking aan Stavelot van goederen in de Condroz, in ruil voor zijn vruchtgebruik (precarie) van abdijgoed in het graafschap Hoei. Rambert had daarover hoogvoogd Bruno benaderd via ‘voogd en graaf’ Erenfried, Bruno willigde het verzoek in op voorspraak van ‘dezelfde graaf’ en de precariegoederen in het graafschap Hoei werden vervolgens door abt Werinfried en voogd Erenfried namens Stavelot aan Rambert uitgegeven.⁵² De formulering maakt zonneklaar dat Erenfried inzake het abdijgoed in het graafschap Hoei als vice-voogd van Stavelot op-

trad. In de Condroz, waar de door Rambert geschonken goederen lagen, fungeerde hij kennelijk als graaf.

Nog maar net. Dat weten we uit de Stavelotse oorkonde van 15 april [958 of 959]. Dat stuk is van enig belang, omdat enkel daarop de misvatting rust dat Erenfried graaf van Hoei is geweest.⁵³ Dat graafschap Hoei geldt als een kunstmatige schepping uit de eerste helft van de tiende eeuw, waarvan het ressort was samengesteld uit gedeelten van vier omliggende gouwen: Hasbanië, de Condroz, de Famenne en de Ardennengouw.⁵⁴ Oorkonden waarin het graafschap Hoei wordt genoemd, vertonen dan ook een kenmerkende afwijking van het gebruikelijke localisatieformulier ('in de gouw X in het graafschap van NN'): stelselmatig wordt dat uitgebreid tot *in pago Haspanensi [Falmanensi, Condrust(i)ensi] in comitatu Hoio*.⁵⁵ In 985 werd de grafelijkheid van dat graafschap Hoei door Otto III – of liever: door de regentschapsraad van de vijfjarige koning – aan de bisschop van Luik geschonken, nadat tevoren 'een' graaf Ansfried er afstand van had gedaan ten faveure van Luik.⁵⁶

Zo'n kunstmatige constructie kon licht aanleiding geven tot misverstanden over wie nu waar het wereldlijk gezag uitoefende. Dat lijkt de achtergrond te zijn van de uiterst gedetailleerde objectomschrijving in het al even genoemde Stavelotse stuk van 15 april [958-959]. Met de interpunctie van de uitgevers luidt die:

'in de gouw Condroz in het dorp Atrin een domeinhoeve met een goedgebouwde hofstede en al zijn toebehoren, (...) behalve 20 bunder met één bebouwd perceel; welk land is gelegen aan de ene kant naast het land van St. Remaclus van Ocquier, aan de andere kant naast het land van St. Stephanus in het graafschap Hoei vanwaar af Erenfried ook graaf schijnt te worden'.⁵⁷

De bepaling 'in het graafschap Hoei' slaat daar met zekerheid *niet* op het hoofdobject van de transactie, de domeinhoeve te Atrin, zo'n 20 kilometer ten zuid-oosten van Hoei. In dat geval zou die graafschapsaanduiding immers wel bij de andere topografische kenmerken van dat object, gouw en dorp, zijn opgenomen. Volgen we de interpunctie van de uitgevers, dan neemt de bepaling 'in het graafschap Hoei' betrekking op de laatstgenoemde belending van de uitgezonderde 20 bunder, het Stevensland. Die 20 bunder en dat Stevensland moeten dan ter weerszijden van de grens van het graafschap Hoei hebben gelegen: die bunders buiten dat graafschap en het Stevensland erbinnen. Had de tekst nu het gerucht willen overbrengen dat Erenfried graaf werd in het graafschap Hoei, dan had op de graafschapsaanduiding moeten volgen 'waar (*ubi*) Erenfried graaf schijnt te worden'. Maar dat staat er niet, de tekst heeft immers *unde*, 'vanwaar af (deze kant op)'. Erenfried zou dus graaf worden *vanaf* de daarnet bepaalde grens van het graafschap Hoei, de 20 bunder kwamen dus nog net binnen zijn ambtsgebied te liggen. Dat impliceert dat hij juist *niet* graaf van Hoei zou worden, maar in aanpalende (rest-)Condroz! In de oorkonde van 8 mei 959 blijkt dan gerealiseerd wat in die van 15 april [958 of 959] bij geruchte al werd aangekondigd. De Condroz kan dan gevoeglijk opgevat worden als een hoogheidsgebied dat bij de 'Reinieren'-zuivering van 958 vacant was geworden.⁵⁸

Het stuk van 15 april [958-959] geeft nog een laatste precisering. Met het woordje *et*, ‘ook’, legt het vast dat Ermenfried op het punt stond om graaf van de Condroz te worden, maar elders die functie al bekleedde.

Opnieuw rebels (959-960)

Lang heeft dat niet geduurd. Flodoardus bericht immers van ‘een’ Immo die in 959 in de contramine raakte. Voordien was hij raadgever (*consiliarius*) van Bruno geweest, maar in 959 kwam hij in openlijk verzet, naar het heet tegen diens plannen om de burchten van de inheemse adel neer te halen en andere ongewone lasten op te leggen. Het volgende jaar verschanste hij zich in Chèvremont (!), zijn medestander Robert versterkte toen Namen – we herkennen daar moeiteloos graaf Robert I van Namen. Bruno trok op naar Chèvremont maar de sterkte was ruim van voorraden voorzien terwijl in de wijde omgeving voor de belegeraars niets eetbaars meer te vinden was. Bruno moest dus een wapenstilstand sluiten en keerde daarop naar Keulen terug.⁵⁹

Ook Flodoardus’ rebel Immo is niemand anders dan de vice-voogd Erenfried van Stavelot, betoogde ik elders al. De oorkonde van 8 mei 959 over Ramberts goederenschenking en precarie laat die vicevoogd prachtig zien in zijn raadgevende functie jegens Bruno. Maar toen op 15 oktober 959 Stavelot opnieuw partij was in een goederentransactie, werd die door hoogvoogd Bruno persoonlijk afgewikkeld – geen woord over vicevoogd Erenfried. Dat kan goed kloppen als die vicevoogd alias raadsman in de loop van 959 in opstand is gekomen, zoals Flodoardus overbrieft. Openlijke rebellie riep immers ambtsontzetting op – Immo/Erenfried moet dat geweten hebben na zijn ervaringen in 953-954. Het ontbreken van vicevoogd Erenfried in de oorkonde van 15 oktober 959 rijmt dus perfect met Flodoardus’ mededeling.⁶⁰

Nadat we tevoren de identiteit van Widukinds ‘listige Immo’ én van de recalcitrante Emmo van de *Vita Brunonis altera* met diezelfde Stavelotse vicevoogd Erenfried konden vaststellen, kunnen we nu dus ook Flodoardus’ rebelse Immo van 959 tot het ‘strafblad’ van steeds die ene en dezelfde Immo/Erenfried rekenen. Eén listige en lástige Emmo ≡ listige Immo ≡ vicevoogd Erenfried over het tijdvak 938-960 dus. Wie dan nog lust heeft om de graaf Immo die het in 944 op Maastrichts St. Servaas gemunt had, voor iemand anders te houden, leg ik niets in de weg, want het formele bewijs van het tegendeel kan ik niet leveren. Mij dunkt dat we ook die verwikkeling veilig aan dezelfde meervoudige oproerkraaier kunnen toeschrijven.

Diezelfde identiteit verklaart waarom Immo in 960 Chèvremont bezette: datzelfde ‘Reinieren’-nest had hij in 939-940 listig voor de koning gewonnen, in 959-960 greep hij dus naar dat onneembaar geachte symbool van Lotharings particularisme. We kunnen bovendien een verantwoorde gis doen over de reden van Immo’s ongenoegen en opstand van 959.

In juni 958 had Bruno immers Reinier III achter de oostelijke Rijksgrens laten deporteren en Lotharingen gezuiverd van diens familie en trawanten.⁶¹ Het jaar daarop richtte hij de twee hertogdommen Opper- en Nederlotharingen in.⁶² Dat Immo in 959 in verzet kwam, lijkt dus vooral verband te houden met die hertogdommen. Als Flodoardus dan vertelt dat Immo *cum suis* gedaagd werd om zich te verantwoorden, terwijl Bruno graaf Frederik 'van Bar' als hertog (van Opperlotharingen) boven hen stelde in zijn (Bruno's) plaats,⁶³ laat zich raden wat er aan de hand was. Als Bruno's vertrouweling zal Immo voorkennis hebben gehad over wie voor die hertogdommen uitverkoren werden – en wie niet. Dat hij zelf buiten de prijzen viel, heeft hij niet kunnen verkroppen.⁶⁴

Immo's einde (≤ 965)

Hoe het na zijn escapade van 959-960 met Immo/Erenfried is afgelopen, is niet ondubbelzinnig vaststelbaar. Aan de voogdij van Stavelot valt te zien dat hij medio 959 opnieuw door ambtsontzetting is getroffen. Of zijn toenmalige medestander Robert I van Namen ook uit zijn ambten is gezet, weten we niet, wél dat Robert op 20 april 963 weer als graaf tevoorschijn treedt. Hij signeerde toen een schenking door het Luikse domkapittel aan het Maartenskapittel. Robert heeft de episode van 959-960 dus zonder al te veel kleerscheuren overleefd. Na Robert signeerden de graven Giselbert [van de Ardennengouw], Folcwin [van Hoei], Emmo en Herman.⁶⁵ Die Emmo kán natuurlijk weer dezelfde man zijn als listige Immo. Dan zou ook hij intussen weer graaf zijn, zodat hij dan tussen 960 en 963 bevestigd en in zijn ambt(en) hersteld zou moeten zijn. Flodoardus duidt zoets ook wel enigszins aan wanneer hij Bruno onverrichterzake de belegering van Chèvremont laat opbreken en een wapenstilstand laat sluiten met Immo.⁶⁶ Is Immo gerehabiliteerd, dan valt aan te nemen dat hij ook weer in zijn vicevoogdij van Stavelot heeft kunnen treden, maar enig steunpunt daarvoor ontbreekt. Wél weten we dat op 1 november 965 de kort tevoren overleden Bruno⁶⁷ als hoogvoogd van Stavelot was opgevolgd door graaf Gozelo van de Ardennengouw. Die is tot in 991 te volgen en bracht zijn eigen vicevoogden mee: meteen al in de jaren 965-968 kennen we een Bernulf, in 991 nog eens een Lambert.⁶⁸ Immo/Erenfried was dus op 1 november 965 beslist geen vicevoogd van Stavelot meer.

Als we nu die graaf Emmo van 963 als listige Immo/Erenfried opvatten, dan zitten we vast aan diens bevestiging en ambtsherstel en dwingt de oorkonde van 1 november 965 tot de conclusie dat die Emmo/listige Immo/Erenfried toen niet meer leefde. Hij zou dan tussen 20 april 963 en 1 november 965 moeten zijn overleden. Áls Gorissen het bij het rechte eind had dat listige Immo en de broer Irmfried van de Utrechtse bisschop Balderik (918-976) één en dezelfde persoon zijn geweest, dan vinden we enige bevestiging van die rehabilitatie tussen 960 en 963. Zowel het necrologium van Oudmunster als dat van Xanten herdenken op 23 oktober immers een graaf *Irenfridus* resp. *Irmfrith*, die allerwegen voor deze broer van

de Utrechtse Balderik wordt aangezien.⁶⁹ Is die inderdaad identiek met listige Immo alias de Stavelotse vicevoogd Erenfried, dan is hij blijkens de graventitel in die beide necrologia na 960 weer begenadigd. Dat alles dus onder het voorbehoud dat Gorissens vereenzelviging van listige Immo met de bisschopsbroer Irimfried stand kan houden.

Die identificatie laat zich stutten met meer dan de naambrug waarmee Gorissen zich vergenoegde. Daarvoor slaan we het ‘dossier épineux’ op waarmee de naam Ansfried is verbonden. Dat ‘dossier’ dient zich als vanzelf aan: listige Immo beloofde bij Chèvremont immers zijn dochter aan een Ansfried?

Andere Immo's, Emmo's en Er(m)enfrieden

Eerst staan we nog even stil bij de Immo/Emmo/Er(m)enfried-plaatsen van na 1 november 965. Want als listige Immo voor die datum is overleden, zoals de Stavelotse stukken krachtig suggereren, zijn alle vermeldingen van Immo's, Emmo's en Er(m)enfrieden van na die datum niet meer aan listige Immo toe te schrijven, zoals doorgaans wel gebeurt.⁷⁰

Vanaf de jaren-960 hebben we in de Maasvallei van doen met meerdere personen genaamd Emmo, Immo en/of Er(m)enfried. Dat blijkt onmiskenbaar uit een oorkonde van 966, waarbij Otto I een goederenruil tussen het Akense Mariastift en zijn *fidelis noster* graaf Immo bevestigde. Immo verwierf daarbij de hof Gelmen in de Haspengouw in het graafschap van graaf Werner. Die hof was eerder – vast wel in 958 – van een Rudolf – vast wel de broer van Reinier III van Henegouwen – geconfisceerd. In ruil daarvoor stond die graaf Immo aan het Akense stift goederen af in de Luihgouw in het graafschap van graaf Richar, in de Molengouw in het graafschap van ‘een’ Eremfried en in de Auelgouw in het graafschap van graaf Everhard.⁷¹ Die Eremfried van de Molengouw is niet identiek aan de *fidelis noster* graaf Immo, want in dat geval had de oorkonde de Molengouw toch wel aangeduid met *in comitatu eiusdem Immonis comitis* of termen van die strekking. We zien hier dus beslist twee distincte personen Immo resp. Er(m)enfried in één en dezelfde oorkonde. Kurth, Vanderkindere en Nonn hielden de in de ruiling betrokken graaf Immo voor listige Immo.⁷² Ik houd het erop dat listige Immo voor 1 november 965 overleden moet zijn, zodat hij in 966 niet meer kan voorkomen.

Wie is vervolgens de ‘verwant’ (*compater*⁷³) Ermenfried (zonder gravenrang) van de abt van Gembloux Erluin die in 961 met die abt een goederenruil aanging?⁷⁴ In 964 blijkt de voogd van Gembloux, een Goderan op wie ik nog terugkom, met zijn echtgenote Adelinde een zoon Erenfried te hebben.⁷⁵ Is dat dezelfde persoon als de *compater* van 961, of een ander, en wie dan?

In 967 begiftigde ‘een’ graaf Arnulf, hoogstwaarschijnlijk de man die naderhand bekend werd als Arnulf ‘van Valenciennes’, in opdracht van zijn moeder Berta de abdij St. Truiden met goederen te Provin in de kasselrij van Lille. Getuigen waren de graven Erenfried

(*Eremfridus*), Herman, Reinier (*Raynerus*), Rudolf (*Rodulfus*), Gevehard (*Geveardus*) en Rutger (*Rogerus*).⁷⁶ Het valt op dat de eerste twee grafelijke getuigen Erenfried en Herman in dezelfde volgorde voorkomen als in het daarnet genoemde stuk van 963, waar ze als heksluiters van de getuigenrij verschijnen. Zijn het misschien dezelfde lieden als in 963? Maar dan is de graaf Emmo van 963 niet identiek met listige Immo! En zijn die twee soms identiek aan de 'Herman of Immo' (nu in omgekeerde volgorde) die volgens het *Indiculus loricorum* van 981 de zestig pantserruiters moesten aanvoeren die de Luikse bisschop naar Italië moest opsturen?⁷⁷

In hetzelfde jaar 967 voerde een Ermenfried-zonder-graventitel de getuigenrij aan bij de bevestiging van een veel eerder, nog onder hertog Giselbert als lekenabt tot stand gekomen overgang van de twee gezusters Thiedradis en Engelista in de keurmedigheid van St. Truiden, die pas onder Giselberts opvolger abt Reinier (939-944) was beoorkond en in 967 werd bevestigd.⁷⁸ De Gerberga-oorkonde van 10 februari 968 ten gunste van de Remigiusabdij te Reims vermeldt weliswaar ook een graaf Emmo, maar het stuk staat sterk in de verdenking van een 12^e-eeuws falsum te zijn en is daardoor niet goed bruikbaar.⁷⁹

Ruimschoots later wordt een Eremfridus graaf genoemd in (een deel van?) de Haspengouw. In een te Capua uitgevaardigde oorkonde van 26 juli 982 beoorkondde Otto II de overdracht aan de abdij Gorze van de nagelaten bezittingen in Lotharingen van een zekere Koenraad. Die had zijn bezittingen 'op de dag dat wij tegen de Saracenen streden' aan de keizer opgedragen om deze aan Gorze te verschaffen in geval hij zou sneuvelen. Dat betrof onder meer de *curtis Velm in pago Haspongowe et in comitatu Eremfridi comitis*. Deze Koenraad wordt aangeduid als zoon van 'een' Rudolf die als 'voorheen graaf' wordt aangeduid.⁸⁰ Gezien de formulering van de oorkonde kan nauwelijks aan twijfel onderhevig zijn dat deze Koenraad is gesneuveld in de beruchte slag bij Cotrone van 13 juli 982. Daar kwam trouwens ook een graaf Irimfrid om, die samen met bisschop Hendrik van Augsburg en een handvol graven in een opsomming van gesneuvelden in Fulda werd herdacht.⁸¹ Erflater Koenraad heeft stellig zelf nog de opsomming van te schenken goederen opgesteld, wat dan betekent dat aan de grafelijke kwaliteit van die Eremfried in de Haspengouw niet een latere datum dan 13 juli 982 kan worden gehecht. Die graaf Eremfried van de Haspengouw kan dus dezelfde zijn als de bij Cotrone gesneuvelde graaf Irimfried, maar dat hóeft niet per se.

Hoeveel verschillende personen Immo/Emmo/Er(m)enfried in het Maasdal we daarmee voor ons hebben, kan ik niet tot oplossing brengen. In mijn perceptie zit listige Immo alias Stavelots vicevoogd Er(m)enfried daar niet meer tussen, omdat die in mijn ogen voor 1 november 965 uit dit leven gescheiden moet zijn.

De eerste Ansfried (vm. 855-866)

In dit bestek hebben natuurlijk vooral de twee tiende-eeuwse Ansfrieden onze belangstel-

ling, maar we kunnen niet helemaal om hun negende-eeuwse naamgenoot heen. Die wordt in de fameuze ‘Folcker’-oorkonde van 10 november 855 genoemd als graaf in de Betuwe. Hij moet daar dan middellijk of onmiddellijk de voorganger zijn geweest van graaf Ricfried alias Dodo, die er immers in 897 als graaf te boek staat.⁸² Ricfried/Dodo was de vader van Utrechts bisschop Balderik en diens broers, dus ook van de Irmfried die door Gorissen vereenzelvigd werd met listige Immo.

Op 9 november van hetzelfde jaar 855 staat Ansfried I bovendien te boek als paltsgraaf. Hij verkreeg toen van koning Lotharius II, op voorwaarde van blijvende trouw, bezittingen in volle eigendom die hij tot dan in leen had gehouden: 4 *mansi* gelegen in de Hettergouw in de *villa Geizfurt* aan de oever van de Niers en 1 *mansus* in de Lommegouw in de *villa Soye-lez-Namur* aan de oever van de Mignat (*Geldiona*), alles met aanhorigheden. In 866 deed hij, nog steeds gesierd met de titel paltsgraaf, afstand van het merendeel van diezelfde goederen aan het klooster Lorsch, in ruil voor levenslang vruchtgebruik ervan én van kloostergoederen te Gendt in de Betuwe voor zichzelf en zijn zoon Hiltiward.⁸³ Minstens opmerkelijk is nu dat die voogd Goderan van Gembloux in 964 voor zichzelf, echtgenote Adelendis en zoon Erenfried een overeenkomst van vruchtgebruik sloot met de abt van Gembloux terzake van goederen in datzelfde Soye-lez-Namur.⁸⁴

Na 866 verdwijnen Ansfried I en zijn zoon Hiltiward uit beeld. Onbekend is hoe de overgang van de grafelijkheid in de Betuwe naar Ricfried in zijn werk is gegaan.⁸⁵ Was Ricfried een verwant van Ansfried en/of Hiltiward, op wie Ansfrieds graafschappen zijn overgegaan? Of heeft er na het verdrag van Meerssen (870) een herbezetting plaatsgevonden naar Oostfrankische smaak en snit? We weten het niet, net zo min als het antwoord op de vraag of er verwantschapslijnen hebben gelopen van Ansfried I naar zijn tiende-eeuwse naamgenoten II en III.⁸⁶

Ansfried ‘II’ en ‘III’

Die tiende-eeuwse Ansfried ‘II’ en Ansfried ‘III’ stonden tot elkaar in betrekking als oom en oomzegger. Veruit het beste zijn we ingelicht over Ansfried III, want deze werd in 995 na een voldragen wereldlijke carrière nog eens bisschop van Utrecht. Dat bleef hij tot zijn dood op 3 mei 1010. De Corveyer bewerking van Thietmars kroniek vertelt dat hij als kleuter (*puerulus*) eerst was verzorgd door zijn vadersbroer (*patruus*) aartsbisschop Rotbert van Trier (931-956), waarna een andere vadersbroer Ansfried ‘die wel 15 graafschappen bestierde’, zijn neefje voor militaire en bestuurlijke vorming onderbracht in Keulen, bij aartsbisschop/hertog Bruno. De jongeling (*adolescens*) vorderde daar goed en werd in 961 door Otto I opgeroepen voor expeditie naar Italië. Hij fungeerde daar als tentbewaarder, zwaarddrager en lijfwacht van de koning.⁸⁷

Allerwegen wordt Ansfried II geïdentificeerd met de Ansfried die in 939-940 met zijn

kompaan Arnold op Chèvremont stand hield en door listige Immo naar buiten werd gelokt.⁸⁸ De overlijdensdatum van Ansfried II is mogelijk 31 januari maar een sterfjaar is helaas niet bekend.⁸⁹

Aandacht verdient dat Ansfried III kennelijk bestemd was voor een wereldlijke loopbaan en daarvoor onder de zorg van Bruno werd opgeleid. Exact hetzelfde weten we van de latere hertog Godfried I van Nederlotharingen (959-964). Dat was een achterneef van Otto I en Bruno.⁹⁰ Was Ansfried III soms ook een Ottonenverwant? In de literatuur is de opvatting wijdverbreid geweest (en nog steeds niet helemaal uitgestorven) dat aartsbisschop Rotbert van Trier en dan dus ook wel Ansfried II broers geweest zouden zijn van koningin Mathilde, de moeder van Otto I en Bruno. Van Winter toonde al in 1981 aan dat dat een misvatting is geweest, maar de echo is nog steeds niet verstomd.⁹¹ Maar Ansfrieds opleiding bij Bruno en zijn militaire dienst in de naaste omgeving van Otto I roepen wel degelijk een lichte suggestie van verwantschap op. Zo inderdaad bestaand, zal die een grotere afstand hebben gekend dan de betrekking van volle neven die opgeld heeft gedaan tot Van Winter ingreep.

Via de term *adolescens* en schattingen voor het tijdstip van Ansfrieds overgang naar Keulen wordt zijn geboortjaar uiteenlopend geschat: 940 à 942 dan wel ‘tegen 945’.⁹² De middeleeuwse *adolescens* beliep het veertiende tot 28e levensjaar en markeerde kennelijk een nieuwe vormingsfase: Bruno zelf was veertien geweest toen hij uit Utrecht naar het hof werd geroepen om zich in de kanselarij vertrouwd te maken met staatszaken.⁹³ *Terminus post quem* voor Ansfrieds komst naar Keulen is stellig Bruno’s verheffing tot hertog van Lotharingen (september 953), terwijl de verlegging van de zorg voor de jongeling naar diens oom Ansfried II uiterlijk bij het overlijden van zijn oom aartsbisschop Rotbert in 956 heeft plaatsgevonden. Ansfried III is dus waarschijnlijk in het tijdvak 953-956 van Trier naar Keulen verhuisd, maar de formulering in de Corveyer bewerking van Thietmar laat de mogelijkheid geheel open dat hij toen al *adolescens* was. Zijn geboorte laat zich zo niet nauwkeuriger te bepalen dan op ‘rond 940’.⁹⁴

De vader van Ansfried ‘III’, bisschop van Utrecht (995-1010)

Waarom de opvoeding van Ansfried III door zijn ooms werd verzorgd, valt te ontleen aan de oudste geschiedenis van de abdij Gembloux – mits we die goed lezen. Gembloux is, vermoedelijk kort voor 940, gesticht door ene Wicbert die er ook zelf intrad en er op 23 mei 962 overleed.⁹⁵ Wicbert zal zijn stichting ook zelf wel gedoteerd hebben, maar de (vervalste) bevestigingsoorkonde van Otto I van 946* laat vermoeden dat vooral Wicberts grootmoeder Gisla flink in de bus heeft geblazen: om te beginnen schonk zij van de douairie die haar man graaf Rothing haar had toegekend, de goederen in het graafschap dat de Lomme- en Darnagouwen omvatte, grosso modo het latere graafschap Namen. Daartoe hoorde ook bezit te Ernage dat Gisla met medebelanghebbenden – Rotbert (!), Anger, Fulcold, Emmo

(!) en Hericindis – ‘hield’ (*tenuit*). Later deed Gisla nog aanvullende dotaties.⁹⁶ Eerste abt van Gembloux werd ene Erluin (c. 940-987), tevoren kanunnik en daarna monnik te Gorze. Of hij in familiebetrekking tot stichter Wicbert heeft gestaan, is niet onmogelijk maar evenmin vaststelbaar.⁹⁷ In Gorze zal Erluin de smaak voor kloosterhervorming hebben opgedaan die hij medio jaren-950 uitdroeg: hij werd toen door Reinier III van Henegouwen aan het klooster Lobbes opgedrongen als proost en vervolgens door bisschop Balderik I van Luik (953/955-959), Reiniers beschermeling, zelfs tot abt verheven. In zijn hervormingsijver verdreef Erluin de zittende monniken uit Lobbes. Dat kreeg hij betaald: op 20 oktober 957 overmeesterden enkele verdrevenen hem, staken hem de ogen uit, sneden zijn tong af en stuurden hem zo terug naar Gembloux.⁹⁸

De *Gesta abbatum Gemblacensium* van Sigebert van Gembloux (c. 1030-1112) bevatten de enig bekende aanduiding van de familiale herkomst van Ansfried III. Die passage handelt over een kerk die de abdij en een zekere Lambert samen bezaten. Abt Erluin stuurde Gembloux’ stichter Wicbert er persoonlijk op uit om Lamberts helft aan te kopen. Dat lukte:

‘Nadat (...) de prijs was overeengekomen, heeft dezelfde godgewijde man [d.i. Wicbert] die betaald en verwierf het andere deel van de kerk, terwijl zijn zoon Ansfried toekeek (*vidente filio eius Ansfrido*) (...). Want Lambert zelf gaf die over aan de voogd (...)’.⁹⁹

De gangbare opvatting wil de aanduiding ‘zijn zoon’ op die Lambert laten slaan. Dat is mee de schuld van de *Catalogus Abbatum Gemblacensium* waaruit Miraeus nog kon citeren. Daar vinden we namelijk hetzelfde detail in net iets andere bewoordingen: ‘terwijl Aufried zoon van Lambert toekeek’ (*vidente Aufrido filio Lamberti*) alsmede het toponiem waar die kerk stond, *Wiettime*. Miraeus noteerde dat in een voetnoot bij de oorkonde van Otto I uit 948* volgens welke Lambert ‘graaf van Leuven’ tot voogd van Gembloux was verkozen en door Otto I als zijn plaatsvervanger (*vice sua*) aangesteld. Dat stuk, waarvan de datering alvast hersteld moet worden op 29 juni 947*, is overigens een apert falsum, gekonterfeit om de latere aanspraken van de Leuvense graven op de voogdij van Gembloux te funderen.¹⁰⁰ Vanderkindere vermeenderde naderhand de tekst van de *Catalogus* geheel op eigen kracht nog eens tot de frasering ‘terwijl Ansfried zoon van *dezelfde* Lambert toekeek’ (*vidente Anfrido filio eiusdem Lamberti*).¹⁰¹ Van Winter stelde vast dat de *Catalogus* een latere parafrase van de *Gesta* behelst.¹⁰² De vier sleutelwoorden *vidente filio eius Ansfrido* in Sigeberts kroniek zijn dus beslist de oudstovergeleverde tekstversie, misschien wel rechtstreeks uit de verloren oorkonde overgenomen.

Monna speelde al even met de gedachte dat het bezittelijk voornaamwoord *eius* (‘zijn’) van de *Gesta* niet op Lambert maar op Wicbert sloeg, maar sloot zich tenslotte toch maar weer veilig aan bij de gangbare mening.¹⁰³ Ten onrechte: het Latijn verbiedt om dat *eius* op Lambert te betrekken. In het onderhavige zinsverband, met Wicbert als onderwerp van de hoofdzin, had er *illius* moeten staan om Lambert aan te duiden, het *eius* wijst zonder zweem van twijfel terug naar het onderwerp van de hoofdzin, Wicbert. De oudst beschikbare bron-

tekst wijst dus Wicbert ondubbeltzinnig aan als de vader van Ansfried III. Glashelder is dan waarom Ansfried III door zijn ooms (vadersbroers) werd opgevoed: zijn eigen vader was immers ingetreden in Gembloux! Lambert was stellig een verwant – het gezamenlijk bezit van één kerk wijst daar nadrukkelijk op – maar beslist *niet* de vader van Ansfried III. De eerder bij vermoeden aangeduide Ottonenverwantschap van Ansfried III als grondslag voor zijn positie als pupil van Bruno en later zwaarddrager en lijfwacht van Otto I in 961-962 komt daarmee een miniem stapje dichterbij: Wicbert was immers één van de ‘Leitnamen’ in het nageslacht van Widukind, waartoe met zekerheid ook koningin Mathilde heeft behoord.¹⁰⁴

Van de broers Wicbert ‘van Gembloux’, Rotbert aartsbisschop van Trier en Ansfried II was de laatstgenoemde de enige leek. Dat zou volstrekt begrijpelijk maken dat hij de voogdij van Gembloux heeft opgenomen. Sigeberts *Gesta* laten hem éénmaal in die kwaliteit zien, tijdens het episcopaat van Balderik I van Luik (953/955-959) en met de aanduiding ‘verwant’ (*consanguineus*) van Wicbert.¹⁰⁵ Vaak wordt die vermelding aan Ansfried III toegeschreven, maar zonder deugdelijk betoog waarom II zou moeten afvallen.¹⁰⁶ Voor én nadien kennen we een Goderan als voogd van Gembloux, eerst in [947-953]¹⁰⁷ en opnieuw in 964, toen hij met zijn echtgenote Adelendis en zoon Erenfried van abt Erluin het vruchtgebruik van kloostergoed in Soye-le-Namur in de Darnegouw verkreeg.¹⁰⁸ Hij is wel identiek te achten met de voogd *Goderamnus* van St. Servaas te Maastricht die we kennen uit een oorkonde die op 946 is geantedateerd maar feitelijk in of na 958 moet zijn opgesteld en handelt over een transactie die nog bij leven van Rotbert van Trier († 956) moet hebben plaatsgevonden. Goderan wordt daar in de rechtshandeling voogd van St. Servaas genoemd, maar hij ontbreekt in de subscriptie: die wordt geopend door aartsbisschop Rotbert, terwijl het lekensegment wordt aangevoerd door een Ansfried. Dat is vast wel Roberts broer Ansfried II.¹⁰⁹ Goderan krijgt daarmee de trekken van een verwant van aartsbisschop Rotbert, Ansfried II en Wicbert ‘van Gembloux’. Daaraan kan hij zijn voogdij te danken hebben – het Servaaskapittel was immers in 945, tijdens Rotberts ambtsperiode, aan Trier gerestitueerd. Ansfried II als broer van Wicbert en voogd van Gembloux maakt allerlei veronderstellingen die wel zijn geuit – als zouden er twee distincte voogden Goderan ter weerszijden van Ansfrieds vermelding als voogd ([953/955-959]) zijn opgetreden, als zou Goderan als deelvoogd in oostelijk Hasbanië hebben geacteerd, als zou Ansfried II na [953/955-959] zijn voogdij zijn kwijtgeraakt¹¹⁰ – goeddeels overbodig: minstens even plausibel is immers dat Ansfried II hoogvoogd van Gembloux was en Goderan zijn vicevoogd.

Ietwat merkwaardig is natuurlijk dat Sigebert met zijn *consanguineus* enkel een ‘verwantschap’ tussen Wicbert en Ansfried II aanduidt maar hen geen broers noemt, zoals de Corveyer bewerking van Thietmar het met de term ‘vadersbroer’ (*patruus*) beslist wél voorstelt. Die discrepantie laat zich een eindweegs oplossen met het gegeven dat Wicberts moeder *Osborg* – wel verbasterd uit *Ans-burg*¹¹¹ – kinderen heeft gehad uit meerdere van haar vier huwelijken. Wicberts vader hoeft dan niet beslist de vader van beide anderen te zijn

geweest om vanuit het perspectief van Ansfried III toch de term ‘vadersbroers’ toepasselijk te achten: voor een ‘vadershalfbroer’ had het Latijn net zo min een term als wij nu. Dat de huwelijken van Osburg gecompliceerde verhoudingen hebben veroorzaakt, laat Sigebert in zijn *Gesta* fraai zien. Na Wicberts dood (962) tastte de echtgenoot van zijn zuster Reinvidis, Heribrand, de goederen van Gembloux aan, andere broers en neven volgden dat voorbeeld, Robert I van Namen in het bijzonder jegens de kloostergoederen in zijn graafschap – waarin immers goederen lagen die Gembloux van weldoenster Gisla had ontvangen – in weerwil van een beweerd koninklijk immunitetsprivilege. Een hertog Otto moest die kwestie regelen op last van keizer Otto. Met slechts twee betrokkenen slaagde hertog Otto daarin: Heribrand ‘de Brabander’ en Wicberts broer Reinier (*Raginardus*).¹¹² Die hertog Otto kan enkel de Karolinger zijn die zijn vader Karel na diens overlijden in Westfrankische gevangenschap als hertog opvolgde en op 7 juni 1006 zelf overleed.¹¹³ Zijn lastgever inzake Gembloux was dan stellig Otto III die in 996 keizer werd en in 1002 onverwacht kwam te verscheiden. Zo’n 40 jaar na overlijden van Wicbert zelf waren zijn zwager Heribrand en broer Reinier dus nog in leven. Nemen we aan dat Wicberts moeder Osburg op haar beurt de dochter was van Wicberts grootmoeder Gisla die Gembloux ruimhartig bedacht, dan laat zich goed denken dat andere kinderen uit andere huwelijken van Osburg zich benadeeld hebben geacht en na Wicberts overlijden in 962 verhaal zijn gaan halen. Naar de *Gesta* te oordelen hoorde Robert I van Namen ook tot die kring van malcontenten.

Ansfried ‘III’ in Italië en Thorn

De Corveyer bewerking van Thietmar noemt Ansfried III ten tijde van zijn mobilisatie in 961 en diensttijd in Italië *iuvēnis*, ongehuwd. Meteen volgend op zijn terugkeer uit Italië verhaalt dezelfde bron Ansfrieds stichting van de abdij Thorn, waar zijn dochter eerste abdis werd.¹¹⁴ Ongehuwd naar Italië vertrokken en bij terugkeer vader van een dochter die abdis kon worden – dan moet hij toch wel een ruim aantal jaren in Italië vertoefd, zoals Van Winter al eerder veronderstelde.¹¹⁵ De stichting van Thorn wordt tegenwoordig gesitueerd ‘tussen 972 en 995’. Dat rijmt met een langduriger Italiaans oponthoud.¹¹⁶

Er is ook een andere mogelijkheid. Monna, Dierkens en Aarts meenden Ansfried III in 981 en 984 in Italië te zien als ‘koninklijk gevolmachtigde’, Grosse wilde daar niet aan.¹¹⁷ Mij lijkt dat zeer plausibel, want volgens het ‘mobilisatiebevel’ van Otto II van 981 moest ‘een’ graaf Ansfried, waarvoor nummer III zeker in aanmerking komt, tien pantserruiters naar Italië sturen. Toen dat bevel afkwam, zat Ansfried dus beslist *niet* in Italië. Weliswaar werd hij niet persoonlijk opgeroepen, maar hij kan zijn contingent desondanks best zelf naar Italië hebben geleid en daar vervolgens voor de keizer wat klusjes hebben opgeknapt.¹¹⁸ Ansfried III zou zo een *tweede* reis naar en terugkeer uit Italië hebben gemaakt en kan ook best tussen 981 en 984 nog eens thuisgevaaren en weer afgereisd zijn.¹¹⁹ Daarmee

bereiken we één of meer thuisvaarten uit Italië van Ansfried binnen het tijdsbeloop van de stichting van Thorn. Het brengt ons bovendien opmerkelijk dicht in de buurt van Ansfrieds afstand van het graafschap Hoi.

Welke graafschappen van welke Ansfried?

Ansfrieds afstand van dat graafschap Hoi ging vooraf aan de verlening ervan, bij keizer-soorkonde van 7 juli 985, aan de bisschop van Luik Notker. Om twee redenen is dat stuk opmerkelijk: het is de oudstbekende verlening van de hoogheidsrechten in een voorheen door leken bediend graafschap aan een kerkelijk prelaat – er zouden nog vele volgen.¹²⁰ Minstens even uitzonderlijk is de afstand die Ansfried ervan had gedaan. Geleidelijk had zich immers in de negende en tiende eeuw het gewoonterecht van erfelijkheid van rijksambten gevestigd, eerst in mannelijke maar vervolgens ook in vrouwelijke afdalende lijn, naar schoonzons.¹²¹ Ansfrieds afstand laat zich lezen als signaal dat hij zoons noch schoonzons had en evenmin verwachtte die nog te krijgen. Des te meer wordt die indruk gewekt, omdat Ansfried III twaalf dagen eerder, op 25 juni 985, werd begunstigd met de volle eigendom van goederen en rechten te Medemblik en in *inferior Masalant* die hij tevoren al als rijksleen bezat. Dat zou heel wel de compensatie kunnen zijn voor de afstand van het graafschap Hoi.¹²²

Ansfried III is denkkelijk ook wel graaf van Teisterbant geweest. In 999 en 1000 acteert daar een graaf Unroch, die volgens Alpertus van Metz een verwant van Ansfried III was.¹²³ Vermoedelijk heeft die Unroch Teisterbant kunnen overnemen, toen Ansfried III in 995 bisschop van Utrecht werd en zijn wereldlijke bedieningen toen uiteraard heeft ontruimd.¹²⁴ Een oorkonde van [968-971] legt *Feldrike*, allerwegen geïdentificeerd met Varik dat met zijn ligging in de Tielerwaard stellig tot de 'gouw' Teisterbant heeft behoord, dan ook keurig in het graafschap van 'een' Ansfried.¹²⁵ In 969 ligt ook Empel, in de 'gouw' Toxandrië, in het ressort van 'een' graaf Ansfried.¹²⁶ Alpertus bevestigt dat in zoverre, dat hij Ansfried III 'graaf in de randgebieden der Brabanders' noemt. Daarmee zegt Alpertus overigens niet dat Ansfried III 'graaf van Brabant' of 'graaf van Leuven' is geweest: die titulatuur is voor het eerst onverdacht in gebruik in 1003 ter attentie van Lambert I.¹²⁷ Lambert heeft dat graafschap waarschijnlijk pas in 998 verkregen, ongeveer gelijktijdig met de toewijzing van het 'oud-Reinierse' graafschap Henegouwen aan zijn broer Reinier IV.¹²⁸ Geenszins onmogelijk is dat dat ressort tevoren door Ansfried III is bediend, zo goed als ook het westelijk van Leuven gelegen 'graafschap Antwerpen' zeer wel tot de door Ansfried in 995 ontruimde ambtsgebieden kan hebben behoord.¹²⁹

De Maasgouw was vermoedelijk – geheel of ten dele – evenzeer het ambtsgebied van Ansfried III. In 1057 kennen we daar immers een graaf Unroch als getuige bij de bevestiging door de bisschoppen van Utrecht en Luik van de Utrechtse exclave St. Odiliënberg en

Linne.¹³⁰ Dezelfde graaf Unroch vinden we in 1064 als getuige van de ruiling tussen de bisschop van Toul Udo en de abdij Kornelimünster inzake een allodium *Grusmithis* ‘naast’ de abdij St. Truiden in Hasbanië.¹³¹ In 1073 lag Kempen (een 15 kilometer beoosten Venlo) in het ressort van weer diezelfde Unroch.¹³² Wat minder scherp dan voor Teisterbant tekent zich daarmee toch ook voor de Maasgouw (of een deel ervan) een transmissie af van Ansfried III op diens verwant Unroch van rond het jaar 1000. Teisterbant, betoogde ik elders, is mét een dochter van deze Unroch terechtgekomen bij Diederik ‘van Kleef en Hamaland’, de wereldlijke zoon van de beruchte Adela uit haar eerste huwelijk met graaf Immed.¹³³ Als die graaf Unroch van rond 1000 nóg een dochter heeft gehad, kan die verantwoordelijk zijn geweest voor de transmissie van de Maasgouw én de naam Unroch naar de man die we daar in het derde kwart van de elfde eeuw vinden.

Maar welke Ansfried is het nu die we rond 970 als graaf van Teisterbant, Toxandrië en de Maasgouw, II of III? Veelal houdt men het op Ansfried II,¹³⁴ hoewel enkel van Ansfried III het verband met Teisterbant en Toxandrië/‘Brabant’ vaststaat. De vermelding van 2 juni 965 van een Ansfried als getuige in de ‘stichtingsoorkonde’ van de St. Maartenskerk te Luik laat zich met enige waarschijnlijkheid aan Ansfried II toeschrijven.¹³⁵ Van hem zijn inderdaad betrekkingen met koningin Gerberga resp. haar echtgenoten bekend: de laatste drie wereldlijke ondertekenaars van Giselberts precarie-oorkonde (928) inzake Maastrichts Servaaskapittel zijn de niet-grafelijke *Ansfrithus*, Waltger en Arnold,¹³⁶ in 939 bleven Ansfried en Arnold (dezelfde?) achter op Chèvremont en op 23 maart 950 schonk Lodewijk IV ‘van Overzee’, Gerberga’s toenmalige echtgenoot, goederen bij Salonnnes in Lotharingen (een 30 kilometer ten oost-noord-oosten van Nancy, tussen Château-Salins en Vic-sur-Seille) aan de abdij aldaar, op raad van bisschop Adalbero van Metz en van de leken Ansfried en Folmar. Ansfried, aangemerkt als *fidelis noster*, was voorheen Lodewijks leenman voor die goederen geweest.¹³⁷ Dierkens wilde uitsluiten dat dat Ansfried II kon zijn: die was immers ‘zojuist’ door Otto I vrijgelaten, kon niet tegelijk vazal van Otto en Lodewijk zijn en had niks te zoeken in het gezelschap van die bisschop Adalbero. Dat is wel wat erg categorisch. Ansfrieds vrijlating ‘enige tijd’ na de list van Chèvremont kan heel wel nog in 940 zijn voorgevallen, zodat hij in 950 vrijwel tien jaar vrij man kan zijn geweest! Dierkens’ rehabilitatie van de straks te bespreken oorkonde van 7 oktober 950 bewijst bovendien dat Ansfried II althans toen beslist ‘salonfähig’ geweest moet zijn.¹³⁸ Salonnnes lag in Lotharingen, niet in het Westfrankische rijk, alle kans dus dat het goed ter plaatse tot de eigen bezittingen (bruidsschat) van Gerberga heeft behoord. Ansfried II kan dus als leenman van Salonnnes vooral Gerberga’s vazal zijn geweest, maar zal zijn belening(en) hebben verkregen uit handen van Gerberga’s echtgeno(o)t(en), misschien vóór 939 al van Giselbert, nadien wel van Lodewijk IV. Die was sinds 945 dermate afhankelijk van zijn zwager Otto I dat van een quasi-protectoraat gesproken kan worden.¹³⁹ In zulke omstandigheden kan Ansfried zonder veel bezwaar vazal van Gerberga, in casu Lodewijk én tegelijk van Otto I zijn geweest en gebleven, totdat aan die situatie in 950 een einde kwam. Goed denk-

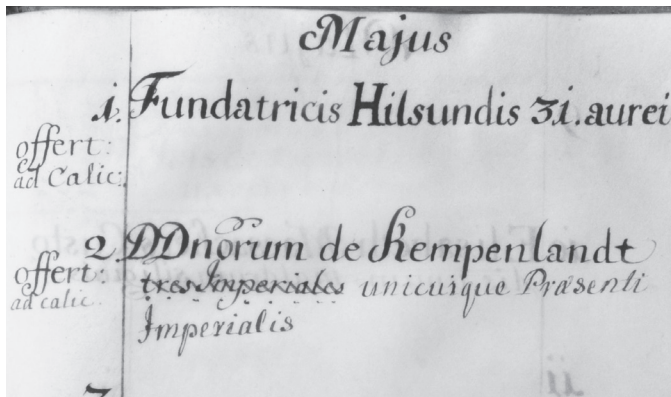
baar is dat Ansfrieds begunstiging door Otto I in oktober 950, waarover dadelijk, de compensatie is geweest voor zijn afstand van Salornnes en dat de aandring om de feodale band met Lodewijk (en Gerberga) te slaken van Otto I is uitgegaan. Bisschop Adalbero van Metz stamde uit het Ardenner gravenhuis, zijn broer Gozlin was gehuwd met de volle nicht Uda van Otto I. Adalbero was, met andere woorden, een telg uit een vooraanstaande Lotharingse familie in wiens gezelschap de net zo Lotharingse Ansfried geenszins hoeft te detoneren, al helemaal niet als hij inderdaad op een of andere manier ook zelf nog eens verwant was met de Liudolfingen of Ottonen. De betrekkingen van één of meer Ansfrieden met Gerberga vertonen bovendien een sprekende continuïteit, van Maastricht in 928 via Chèvremont in 939-940 naar Salornnes in 950. Ik zie dus eigenlijk alleen maar argumenten die vóór de identificatie van Ansfried 'van Salornnes' met Ansfried II pleiten.

Het probleem, welke Ansfried we rond 970 in de bronnen aantreffen, is daarmee nog niet veel dichter bij een oplossing gekomen. Daaraan zit een ander vast, dat veel interessanter is: hoe heeft Ansfried III zijn graafschappen eigenlijk verkregen? Vast niet van zijn vader Wicbert, die immers uit de wereld trad toen Ansfried III nog maar een kleuter was, en beslist ook niet van heeroom Rotbert van Trier.¹⁴⁰ Is Ansfried III misschien zijn oom II opgevolgd in (een deel van) diens 'vijftien graafschappen'? En is hij misschien ook in andere posities en relaties van Ansfried II getreden, zoals de betrekking met Gerberga?

'Mevrouw Ansfried'

Ansfried III was, alvorens bisschop van Utrecht te worden, gehuwd en vader, zijn dochter werd eerste abdis van Thorn. Daarover zijn de Corveyer bewerking van Thietmar en Egidius van Orval het nog eens. Verder geven die twee bronnen vooral verschillen te zien. De Thietmarbewerking van Corvey geeft de echtgenote van Ansfried III de naam *Heresuint* en vertelt dat Ansfried de stichting van Thorn uit eigen vermogen (*de hereditate propria*) bekostigde. Ter bespoediging van zijn zieleheil droeg hij de abdij integraal over aan de Luikse domkerk.¹⁴¹ Dan vertelt Thietmars kroniek hoe gravin Heresuint op haar hof te Gilze ernstig ziek werd en haar levenseinde voelde naderen. Zij begaf zich ijlings naar Thorn maar moest haar reis onderbreken wegens ondraaglijke pijnen. De boer bij wie zij onderdak kreeg, bezat enkele luidruchtige honden. Hun geblaf hinderde de zieke zeer maar de boer kon de beesten niet stil krijgen. Maar o wonder, de honden werden van hogerhand met stomheid geslagen totdat Heresuint, *sancta Dei ancilla*, vredig was ontslapen. Ansfried begroef haar te Thorn in het *secretarium*, waar zij vanuit haar graf haar kamenierster nog van waterzucht genas. Na haar overlijden overwoog Ansfried om monnik te worden maar Otto III wist hem over te halen om het bisdom Utrecht op zich te nemen. Deze vrome vertelling over Heresuints vredige einde had de schrijver gehoord van de boer in kwestie: *sicut ipse nobis retulit*.¹⁴²

'Stichteres Hilsundis' in het necrologium van Thorn. Regionaal Historisch Centrum Limburg, Archief Vrije Rijksheerlijkheid Thorn (01.187B), nr. 1634, 1 mei. Foto H. Jongbloed.

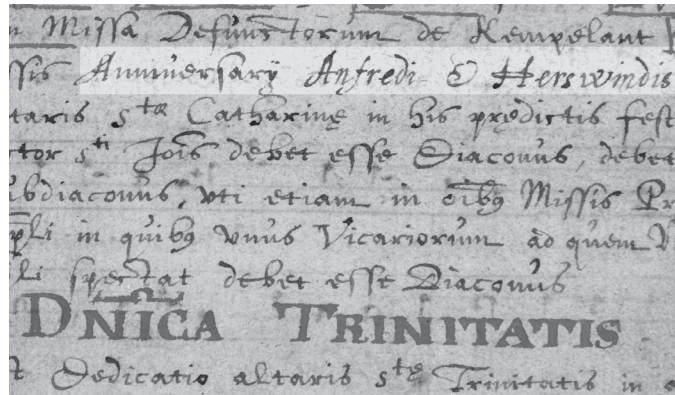

Egidius van Orval daarentegen noemt Ansfrieds echtgenote *Hilsuindis* en dist op dat Ansfried als 'graaf van Leuven' met instemming van de Luikse bisschop Notger (972-1008) Thorn stichtte. Die *villa* had Ansfried als 'graaf van Brabant van de bisschop van Luik in leen'. Toen hij vervolgens bisschop van Utrecht werd, bracht hij *Hilsuindis* in Thorn onder, waar beider dochter Benedicta immers eerste abdis was. De dames werden begraven in Thorn, Ansfried zelf in zijn latere stichting St. Paul in Utrecht.¹⁴³

Aanmerkelijke verschillen dus: in de herkomst van de aan Thorn gedoteerde middelen, in het moment van overlijden van Ansfrieds echtgenote – voor resp. na Ansfrieds overgang in kerkelijke dienst – en zelfs in de naam van zijn echtgenote. Op beide kronieken valt af te dingen. De Corveyer bewerking van Thietmars tekst is van interpolaties voorzien en stilistisch gewijzigd. De vrome vertelling 'Heresuint en de boer' is stellig in Corvey ingelast, want de authenticisering 'van de boer zelf gehoord' is nauwelijks geloofwaardig als uiting van Thietmar zelf.¹⁴⁴ Egidius van Orval staat niet bepaald bekend als een zeer kritisch schrijver: hij schreef alles op en over, daaronder ook wel eens juiste berichten.¹⁴⁵ Ónjuist is beslist dat Ansfried III werd bijgezet in het Utrechtse St. Paulsklooster, want dat is pas onder bisschop Bernold (1027-1054) ontstaan. Wel was het de opvolger van het nog door Ansfried gestichte klooster Hohorst (bij Leusden) dat bij zijn verplaatsing naar Utrecht als St. Paul verderging.¹⁴⁶ Maar zelfs dát helpt niet, want Ansfried is weliswaar te Hohorst overleden, maar door ingrijpen van de Utrechtse bijgezet in de Utrechtse St. Maartenskerk.¹⁴⁷

Ook Thorns eigen bronnen kennen dezelfde twee namen voor Ansfrieds echtgenote. Als *Hilzundis* 'gravin van Strijen' komt zij voor in het falsum van 992* dat de stichting van Thorn aan haar toeschrijft.¹⁴⁸ Haar Thornse grafsteen noemt haar *Hilsondis* gravin van Strijen en Hoei én bovendien de stichtster van Thorn, handelend met raad en instemming van haar man *Ansfrius* graaf van Teisterbant en nadien bisschop van Utrecht en van hun dochter Benedicta, de eerste abdis.¹⁴⁹ In 1892 werd onder die steen een loden kistje aangetroffen, waarin blijkens het opschrift in 1709 de beenderen van de stichtster, *b[ea]ta* Hilsundis, geborgen zouden zijn.¹⁵⁰ Twee in 1715 vernieuwde Thornse necrologia herden-

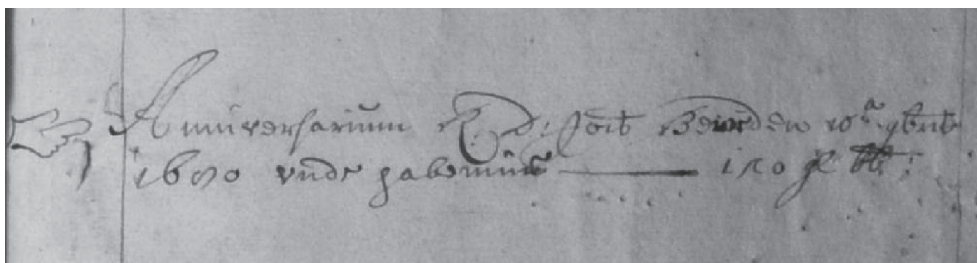
'An[s]fredus' en 'Herswindis' in de 'Officia propria' van Thorn. Regionaal Historisch Centrum Limburg, Collectie Handschriften, cat.nr. 523, pag. 213, fragment. Foto H. Jongbloed.

ken op 1 mei inderdaad 'stichteress Hilsundis' (*fundatricis Hilsundis*), die we overigens tevergeefs in de oudere necrologische handschriften van Thorn zoeken.¹⁵¹

Het Thornse liturgische manuscript (ceremoniale) *Officia propria*, dat naar zijn handschrift te oordelen tegen 1700 is geschreven maar ter vervanging van een ouder voorbeeld vervaardigd lijkt te zijn,¹⁵² weet van Hilzundis/Hilsondis hoegenaamd niets, des te meer van een *Herswindis*, die meervoudig als *sancta* wordt aangeduid en nadrukkelijk in verbinding wordt gebracht met 'een' Ansfried: het stelt de twee missen voor de nagedachtenissen van *Anfredus & Herswindis* op één lijn met algemeen-kerkelijke of specifiek Thornse hoogtijdagen: alle Mariafeesten, Pasen, Pinksteren, Kerstmis, Allerheiligen, Palmzondag, de wijdingsdag van Thorn zelf, de geboorte van Johannes de Doper, Witte Donderdag en Stille Zaterdag, de feestdag van de H. Lambertus, Besnijdenis, Driekoningen en de dag van de overledenen van 'Kempeland'.¹⁵³ Verder speelt Herswinds tombe (*tumba Herswindis*) acht maal een rol in bijzondere liturgieën, waarvan viermaal uitdrukkelijk als 'tombe van Herswind'¹⁵⁴ en viermaal als enkel 'tombe'.¹⁵⁵ Een andere tombe dan die van Herswind wordt in de *Officia propria* ook niet genoemd. Flament beijverde zich vijftien pagina's aan een om de verering van de heilige Herswind te Thorn in het licht te brengen.¹⁵⁶

Dezelfde hand als de 'Officia propria' van Thorn? Regionaal Historisch Centrum Limburg, Archief Vrije Rijksheerlijkheid Thorn (01.187B), nr. 1633, recto pagina tegenover 'in November'. Foto H. Jongbloed.

Habets en Flament slaagden er beide in om aan ‘Hersewindis’ resp. ‘Hereswit’ het grafmonument toe te schrijven waarvan zij de inscriptie met ‘Hilsondis’ op dezelfde pagina afdrukten.¹⁵⁷ Zover mijn kennis strekt is sedertdien aan de identiteit van beide niet getwijfeld. Baerten en Monna bemoeiden zich met geen van beide, Dierkens negeerde de naam *Hilsuindis* en repte alleen maar van ‘Hereswinde’, Aarts verstopte het probleem achter het zogenaamd veelvuldig voorkomen van verschillende naamversies en wist: ‘Tijdgenoot Thietmar heeft echter met directe kennissen gesproken en daarom houdt men het op Hereswind (“Heresuint”). De Limburgs-Brabantse traditie prefereert nog vaak “Hilsondis”’.¹⁵⁸ Tonnaer ontzag zich zelfs niet om in zijn vertaling van de vrome vertelling over Heresuints vredige einde bij ‘tijdgenoot Thietmar’ de naam Heresuint te vervangen door Hilsondis!¹⁵⁹ En omdat mevrouw toch al twee namen had, kon een derde er ook nog wel bij: de vrouwe Hilwaris (Hildewaris, Hildewardis) waaraan Hilvarenbeek volgens een bericht uit 1632 zijn naam zou ontlelen, kan gezien een plaatselijke Ansfried-legende en verdere, vanzelfsprekend uiterst dwingende redenen niemand anders zijn dan Heresuint/Hilsondis onder een nieuw alias ...¹⁶⁰

Beide namen zijn samenstellingen met *-sinth/-swinth/-swith* als laatste lid, maar de eerste leden zijn afgeleid van de oervormen *hari-* resp. *hildi-* die we toch bezwaarlijk uitwisselbaar kunnen achten.¹⁶¹ Veronderstellen dat Ansfried tweemaal gehuwd was, brengt het probleem evenmin aan kant, omdat zowel ‘Thietmar’ als Egidius *Heresuint* resp. *Hilsuindis* voorstellen als zijn laatste echtgenote. Om het probleem heen lopen lost helemaal niets op. Wat dan wel?

Thornse oorkonden te hulp

De oplossing komt onder handbereik door aandachtige lezing van twee Thornse oorkonden van 1292, waarbij koning Adolf de abdij bevestigde in haar bezittingen. De ene betrof de voormalige leengoederen en -rechten die in 985 aan ‘een’ Ansfried in eigendom waren gegeven – die oorkonde kwam eerder al ter sprake. De andere betrof de tol, munt en markt te *Cassallo* (Kessel?), die evenzeer aan ‘een’ Ansfried waren geschonken en vervolgens door ‘een’ Ansfried aan Thorn waren doorgeleid.¹⁶² Die laatste schenking aan Ansfried is vervat in een stuk dat een dateringsprobleem bevat en daarom verdacht leek. Dat probleem is echter al in 1881 bevredigend opgelost met als uitkomst dat het van 7 oktober 950 moet zijn. Gysseling en Koch hielden het desondanks nog steeds voor een falsum, maar kregen krachtige tegenpraak.¹⁶³ Ik houd het stuk met de tot 7 oktober 950 herstelde datum voor betrouwbaar.

Beide bevestigingen van 1292 laten weten dat Ansfried de onderhavige goederen aan Thorn had gedoteerd met *medelevering* van de oorspronkelijke oorkonden (*privilegia*).¹⁶⁴ Wélke Ansfried had dat gedaan? Toch wel de stichter van Thorn, III dus. Die was inderdaad de begunstigde van 985 geweest, maar *niet* van 950: dat moet zijn oom II zijn geweest. Na

het eerdere, nog dunne vermoeden dat Ansfried II in (sommige van?) diens graafschappen is opgevolgd door zijn oomzegger III, vinden we voor de Kesselse regalia van 950 een bezitsopvolging oorkondelijk expliciet aangeduid én onderstreept door de aanwezigheid van de koningsoorkonde in het Thornse archief! De echtheid of onechtheid van de oorkonde van 950 is zelfs in zoverre irrelevant dat de eigen Thornse overlevering – bewust of onbewust – beide Ansfrieden met de abdij in verbinding heeft gebracht, Ansfried II middellijk, zijn oomzegger onmiddellijk.

Met twee Ansfrieden is er ook plaats voor twee echtgenotes! *Hilsuindis* kan de echtgenote van Ansfried III blijven, als *Heresuint* die van Ansfried II is geweest. *Hilsuindis* komt dan sterk te lijken op de erfdochter van de graaf van Hoei die we tussen 963 en 975 kennen, Folcwin¹⁶⁵ – diens vermeende voorganger Erenfried hebben we in het voorgaande immers uit de gelederen van de graven van Hoei kunnen schrappen en de graaf Ermenfried van 982 heeft ook helemaal niets met Hoei te maken gehad. De vrome vertelling ‘*Heresuint* en de boer’ is ook naar eigen zeggen aan mondelinge overlevering ontleend, waarin de ene Ansfried heel gemakkelijk in de andere kan zijn overgevoerd en *Heresuint* per abuis aan Ansfried III is toegedacht. Dat is des te plausibeler wanneer dat verhaal inderdaad door de Corveyer kopiïst naderhand is toegevoegd: meer dan een eeuw later heeft die vast niet met zekerheid geweten om welke Ansfried het nu eigenlijk ging in het verhaal, maar aangezien III als bisschop van Utrecht een significant vromer profiel had dan zijn wereldlijke oom II, zal de Corveyer monnik het vrome verhaal over *Heresuint* met Ansfried III in verband gebracht hebben. Zelfs de ogenschijnlijke discrepantie van de twee kroniektteksten in het overlijden van Ansfrieds echtgenote laat zich nu inpassen: volgens de Corveyer bewerking van Thietmar overleed *Heresuint* toen Ansfried al wel Thorn had gesticht maar nog geen bisschop van Utrecht was, terwijl volgens Egidius van Orval Ansfried zijn echtgenote *Hilsuindis* in Thorn onderbracht toen hijzelf bisschop werd. Beide verhalen kunnen moeiteloos kloppen, als *Heresuint* de echtgenote van Ansfried II was, die haar laatste rustplaats in Thorn had verkozen. Als we de herdenkingsmissen voor Ansfried en Herswind die de *Officia propria* aanduiden, betrekken op dit echtpaar, lijkt het ontbreken van een tombe van Ansfried II in Thorn een signaal dat hij eerder dan Herswind is overleden en elders is bijgezet – wellicht in Gembloux. Zijn weduwe Herswind kan vervolgens haar (latere) bijzetting heel wel in de abdij van haar oomzegger Ansfried III bepaald hebben.

Aandacht verdient hier even de gedachtenis van een *Hildesindis et Fastradi filii eius* in het necrologium van de Luikse kathedraal – waar we ook al een graaf Ansfried signaleerden die niet Ansfried III kan zijn. De memorie van *Hildesindis* en haar zoon is de eerste die op 26 november is ingeschreven. Nu zijn bij de necrologiumvernieuwing van midden twaalfde eeuw de inschrijvingen uit een vanaf de achtste eeuw gevoerd necrologium overgenomen maar tegelijk naar rang en waardigheid herordend. Ook *Hildesindis* is uit dat oudere necrologium overgenomen en kan haar eerste plaats dan danken aan die herordening. Titulatuur of andere distinctieven die haar eerste plaats rechtvaardigen, ontbreken echter.

Maar áls deze *Hildesindis* de echtgenote van Ansfried III voorstelt, dan was zij door diens overdracht aan Luik van én het graafschap Hoei én van de abdij Thorn één van de grotere (mede-)begunstigers van Luik, aan wie dan zeker een prominente plaats toekwam. Dat zij niet als gravin wordt betiteld, klopt met Egidius van Orval, die haar overlijden immers situeert nadat Ansfried III bisschop was geworden, dus geen graaf meer was. De gedachtenis van *Hildesindis*' zoon Fastradus tegelijk met zijn moeder duidt er enigszins op dat hij jong is overleden zonder dat de exacte overlijdensdatum is vastgelegd, waarna *Hildesindis* op haar eigen sterfdag ook zijn memorie heeft gefundeerd.¹⁶⁶

Heresuint – Herinsinde – Herswindis

Met *Heresuint* als veronderstelde echtgenote van Ansfried II in plaats van III hebben we uit het 'dossier épineux' der Ansfrieden een miniem gegeven gepeuterd dat van buitengewoon belang is voor de beantwoording van de vraag of listige Immo te vereenzelvigen valt met de broer Irimfried van bisschop Balderik van Utrecht. Het grafschrift van beider vader Ricfried/Dodo is immers tot ons gekomen en noemt beider moeder met de naam *Hernisinde*, stellig een mislezing uit *Herinsinde*.¹⁶⁷

Herinsinde – Heresuint – Herswindis ...? Als bisschopsbroer Irimfried één of meer dochters had, dan zou regelmatige grootoudervernoeming de naam van zijn moeder bij zijn oudste dochter bezorgen. En kijk nu: listige Immo lokte in 939-940 Ansfried II uit Chèvremont met zijn *enige* dochter! Reeds (de Corveyer bewerking van) Thietmar en vervolgens de eigen Thornse *Officia propria* hebben inderdaad kennis van een *Heresuint* echtgenote van een Ansfried! Het verlovingsvoorstel van Chèvremont mag een list geweest zijn, Immo kon zich er niet maar zo aan onttrekken: Widukind legt hem immers het woord *desponsabo* in de mond, uitdrukking bij uitstek voor 'verloving' in de zin van verbindende huwelijksafpraak.¹⁶⁸ Ansfried II kan dus, eenmaal weer op vrije voeten, heel wel listige Immo aan diens belofte hebben gehouden. Dierkens' vraag bij het huwelijksvoorstel van Chèvremont, 'si cet engagement fut tenu',¹⁶⁹ krijgt in Thorn zijn bevestigende antwoord!

Chronologisch is er geen bezwaar. Hoe oud Irimfrieds dochter precies was toen zij bij Chèvremont als lokaas werd uitgeworpen, zullen we nooit te weten komen. Zij kan toen net huwbaar en dan twaalf jaar oud zijn geweest, maar evengoed al wat ouder of ook jonger en in dat laatste geval niet onmiddellijk huwbaar. Heel globaal valt haar geboorte zo te vermoeden in het tijdvak 925-935. Bij de stichting van Thorn, naar het zich intussen enigszins laat aanzien medio jaren-980, was *Heresuint* dan rond zestig jaar of jonger – dat is allerminst onmogelijk. Haar bijzetting in Thorn, in tegenstelling tot haar echtgenoot, valt te duiden als signaal dat Ansfried II nog voor de stichting van Thorn is komen te verscheiden, daarentegen *Heresuint*/*Herswindis* als weduwe nadien. Zij kan in Thorn de gedachtenis van haar vooroverleden echtgenoot hebben verzorgd, zo diens oomzegger Ansfried III dat niet

ook eigener beweging al had gedaan. De erfgang van de Kesselse regalia en de herkomst van Teisterbant en Toxandrië als graafschappen van Ansfried III wekken immers nogal de indruk, dat Ansfried II en *Heresuint* zonder erfgenamen, in elk geval zonder mannelijke, zijn overleden. Dierkens bespeurde – terecht – in de woorden *ventura posteritas* van de oorkonde van 7 oktober 950 de kinderloosheid van Ansfried II op dat moment.¹⁷⁰ De Kesselse regalia werden evenwel als erfleen aangeduid, waarin Ansfrieds nageslacht (*posteritas*) kon opvolgen. Dat nageslacht wordt echter niet benoemd als ‘toekomstig’ in onbepaalde zin – dan had er wel *futura* gestaan – maar als ‘aanstaand’ (*ventura*): *Heresuint* was in 950 in blijde verwachting – misschien wel voor het eerst...

Er is een tweede steunpunt te vinden voor de identificatie van listige Immo alias de Stavelotse vicevoogd Erenfried met de bisschopsbroer Irimfried. De laatste heeft, betoogde ik elders, na de Lotharingse opstand van 938-939 de graafschappen van zijn broer Nevelung overgenomen. Dat waren in mijn waarneming de Betuwe, Hetter- en Duffelgouwen. In 948 komen we immers een *Irimvrid* als graaf van de Duffelgouw tegen, op 4 mei 947 een graaf *Erenfrid* als graaf van de Hettergouw. Het stuk van 947 is weliswaar een geïnterpolleerde oorkonde maar de interpolaties betreffen niet het ons interesserende element, de schenking door Otto I aan het Stift Gandersheim van zijn goederen in Mündelheim (*villa Mundulingheim in pago Hatteri in comitatu Erenfrid*), kort ten zuidwesten van Duisburg. Negen jaar later, op 21 april 956, verschijnt datzelfde Mündelheim (*Mundilincheim*) in een bevestigingsoorkonde van Otto I voor Gandersheim, maar zónder vermelding van gouw en graaf, in tegenstelling tot tal van andere daar genoemde kloostergoederen.¹⁷¹ Dat past uitstekend bij wat we van listige Immo weten: na de rebellie van 953-954 is hij gevat en gevangengezet, pas op 19 juni 956 krijgen we hem weer als voogd van Stavelot te zien en hebben we zekerheid over zijn rehabilitatie. De Hettergouw kan dan inderdaad op 21 april 956 vacant geweest zijn vanwege Immo's/Erenfrieds ongenade en gevangenschap.

Elders beredeneerde ik dat Balderik de jongste, Nevelung de oudste en Irimfried de naastoudste broer van de vier zoons van graaf Ricfried alias Dodo zijn geweest. Nevelung, in het grafschrift van Ricfried met de graventitel aangeduid, staat in 943 te boek als overleden en wordt dan uitgerekend door zijn bisschoppelijke broer zónder grafelijke rang genoemd. Dat laat vermoeden dat Nevelung zijn grafelijke rang moet hebben verloren. Voor de schoonzoon van Reinier II, die hij blijkens datzelfde stuk was, ligt de Lotharingse opstand van 938-939 voor de hand als de context waarin die ambtsontzetting is voorgevallen. Zijn zoons waren rond 940 te jong voor de opvolging. Nevelungs naastoudste broer Irimfried vinden we in het grafschrift van Ricfried/Dodo nog zónder, daarentegen in de necrologia van Oudmunster en Xanten mét de graventitel. Irimfried heeft dus na het overlijden van zijn vader de gravenrang *verworven* die Nevelung *verloren* heeft. Dat maakt aannemelijk dat Irimfried in de vaderlijke hoogheidsgebieden is opgevolgd. Zo krijgen we hem in 947 in de Hettergouw en het jaar daarop in de Duffelgouw te zien. Ook de Betuwe, waar zijn vader Ricfried in 897 oorkondelijk graaf blijkt, zal dezelfde weg hebben gevolgd maar daarvoor bestaat geen oorkondelijke steunpunt.¹⁷²

Die gang van zaken rijmt voortreffelijk met Widukinds bericht dat listige Immo gaande de Lotharingse rebellie (938-939) knopen heeft geteld, overstapte naar het koningskamp en bij wijze van visitekaartje de burcht Chèvremont innam die Otto I zelf vergeefs had belegerd. Nadien zien we listige Immo alias Stavelots vicevoogd Erenfried bij herhaling als graaf aangeduid: in 944 in de Maastrichtse verwikkelingen, in 959 toen hij op het punt stond óók graaf in de Condroz te worden en enkele weken later toen hij dat inmiddels was.

De naam Herinsind/Heresuint/Herswind brengt tenslotte een vernoemingsschakel aan tussen Irimfrieds moeder en Immo's dochter. Niet alleen werd die dochter bij Chèvremont als lokvogel aan 'een' Ansfried voorgehouden, maar blijkt de Corveyer bewerking van Thietmar én de Thornse *Officia propria* is die verbintenis wel degelijk ook tot stand gekomen. Dat permitteert tenslotte de conclusie dat listige Immo, de Stavelotse vicevoogd Erenfried én de broer Irimfried van de Utrechtse bisschop Balderik inderdaad de ene en zelfde persoon waren die Gorissen opperde.¹⁷³

Ons bezoek aan Thorn was niet voor niets. Het probleem van de twee namen van de ene echtgenote van Ansfried III is, dunkt me, bevredigend opgelost. Er blijven nog genoeg Thornse problemen over: wat is de achtergrond van de quasi-verdringing van Herswind door Hilsund, is de *tumba Herswindis* identiek met de in 1892 gelichte grafsteen van Hilsund, en ook: wie zit er nu eigenlijk in het loden kistje? Wij verlaten Thorn met een gereconstrueerde biografie van listige Immo alias de Stavelotse vicevoogd Erenfried alias de broer Irimfried van Utrechts bisschop Balderik.

Nogmaals de *Vita Brunonis altera*

Eenmaal zover, blijkt ook de *Vita Brunonis altera* een detail te bevatten dat nadrukkelijk in dezelfde richting wijst. De bron vertelt immers dat Immo's begenadiging na de rebellie van 953-954, medio juni 956 een oorkondelijk feit, tot stand is gekomen onder borgtocht van de Luikse bisschop.¹⁷⁴ De vraag wie dat wel was, voert terug naar de gecompliceerde politieke situatie in Lotharingen van najaar 953.

Tijdens zijn Akense conferentie rond 21 september 953 had Bruno de vrijgevalen Luikse kathedraal toebedeeld aan Rather, de man die tot tweemaal toe als bisschop van Verona verjaagd was, sindsdien in Lobbes had verbleven en in 952 door Otto I naar het hof was geroepen.¹⁷⁵ Maar toen Rather als kersverse bisschop van Luik Kerstmis 953 in zijn vertrouwde Lobbes doorbracht, plantten Reinier III en zijn broer Rudolf, de nieuwe generatie kopstukken van de 'Reinieren'-clan, hun oomzegger Balderik op de Luikse kathedraal. Deze Balderik was een zoon van hun met name onbekende zuster en haar echtgenoot Nevelung, oudste broer van de Utrechtse bisschop Balderik (918-976) naar wie zijn 'Luikse' neefje waarschijnlijk wel is vernoemd. Om deze usurpatie te corrigeren toog Bruno naar Luik. Daar trof hij, als we de latere geschriften van Rather zelf mogen geloven, niet alleen die Luikse Balderik

en diens beide ooms, maar ook aartsbisschop Rotbert van Trier – broer van Ansfried II – en de Utrechtse bisschop Balderik, die beide nog maar kort tevoren aanwezig waren geweest bij Rathers plechtige aanvaarding van zijn bisdom. Reinier III en Rudolf dreigden Bruno met hun overgang naar het rebellenkamp van kroonprins Ludolf en Koenraad ‘de Rode’ als zij in Luik hun zin niet kregen. Dat risico durfde Bruno kennelijk niet aan, want hij droop onverrichterzake af. Pas voorjaar 955 berustte hij in het episcopaat van de Luikse Balderik, omdat diens ‘Reinierse’ ooms hem opnieuw de pin op de neus zetten: óf Luikse Balderik kreeg zijn wijding (*ordinatio*) óf zijn ooms wendden zich van de koning af.¹⁷⁶

Nu we Widukinds probleemhoofdstuk 27 over de hernieuwde afval van listige Immo op 953-954 hebben kunnen dateren, weten we meteen dat Immo in die winter in gevangenschap is beland. Het heeft er vervolgens veel van dat hij daaruit pas tussen 21 april en 19 juni 956 is ontslagen. De ‘Luikse bisschop’ die volgens de *Vita Brunonis altera* bij zijn vrijlating borg stond dat Immo zijn leven zou beteren, kan zo enkel de Luikse Balderik zijn geweest. Vóórdat diens betrekking met Bruno voorjaar 955 enigszins genormaliseerd raakte, zal hij niet in een positie zijn geweest om wat dan ook van zijn superieur gedaan te krijgen. In zoverre stemmen die normalisatie en Immo’s vrijlating behoorlijk overeen.

Maar waaróm heeft de Luikse Balderik zich voor de vrijlating van Immo ingezet? Immo had in 953-954 immers de rebellie van Ludolf en Koenraad aangehangen, terwijl de ‘Reinieren’-clan bij wijze van uitzondering toen eens regeringsgetrouw bleef. Immo en de ‘Reinieren’ stonden dus in 953-954 onmiskenbaar in verschillende kampen. Waarom zou de ‘Reinieren’-protégé die de Luikse Balderik was, zich dan voor Immo hebben ingezet nadat zijn eigen betrekking met Bruno eindelijk wat was verbeterd? Welnu, als de gevangen zittende Immo inderdaad de broer Irmfried van de Utrechtse bisschop Balderik was, dan was hij net zo goed als die Utrechtse Balderik een oom van de Luikse ‘Reinieren’-protégé Balderik. Interventie voor Immo uit hoofde van die familiebetrekking laat zich dus goed denken. Tegelijk kunnen we veilig vermoeden dat behalve de Luikse Balderik ook de Utrechtse zich niet onbetuigd heeft gelaten om de vrijlating van zijn broer Irmfried te bewerkstelligen. Utrechts Balderik was weliswaar ook Bruno’s suffragaan, maar tegelijk de voormalig leermeester van de Keulenaar. Diens pleidooi zou bij Bruno dus wel eens aanzienlijk meer zoden aan de dijk hebben kunnen zetten dan dat van zijn Luikse naamgenoot. In diens episcopaat had Bruno immers noodgedwongen moeten berusten, onder herhaalde chantage. Of verzoeken van de Luikenaar op Bruno heel veel indruk maakten, kan op zijn minst betwijfeld worden. Ik vraag me zelfs af of de schrijver van de *Vita altera* niet ‘een’ bisschop Balderik die in zijn bronnenmateriaal als voorspreker voor Immo werd genoemd, eigenhandig heeft omgetoverd in ‘de Luikse bisschop’, mogelijk zonder zich te realiseren dat een gelijknamige bisschop met aanzienlijk groter krediet bij Bruno gelijktijdig de Utrechtse kathedraal bezette. In elk geval stapt de *Vita altera* nogal vluchtig over Bruno’s jeugd- en vormingsjaren heen en maakt daarbij, anders dan Ruotger, geen gewag van Bruno’s tienjarige leerschool (929-939)¹⁷⁷ in Utrecht.

Ottonenverwantschap van de Ricfriedzoons

Dezelfde passage van dezelfde *Vita* noemt vervolgens Bruno een verwant (*propinquus*) van ‘de Luikse bisschop’ die voor Immo intrad, Balderik I van Luik dus. Die verwantschapsbetrekking moet hebben gelopen over één van de ouders van de Luikenaar, de eerder al genoemde Nevelung of diens ‘Reinierse’ echtgenote van wie we de naam niet kennen. De weg over die echtgenote van Nevelung verschaft geen houvast, mede als gevolg van ontbrekende zekerheid over de ‘Reinieren’-genealogie.¹⁷⁸ Als daarentegen de aangeduide verwantschapsrelatie via Nevelung heeft gelopen, dan gold die meteen ook diens broers, bisschop Balderik van Utrecht, Irimfried alias listige Immo en de Rudolf die alleen bekend is uit Ricfrieds grafschrift. Al vaker is, vanwege Bruno’s leerlingtijd in Utrecht, de imposante reeks van koninklijke begunstingen van Utrecht over het tijdvak 936-953 én Balderiks ereplaats in de koningsoorkonde voor Maagdenburg van 937,¹⁷⁹ het vermoeden geuit dat de Utrechtse Balderik wel eens een verwant van koningin Mathilde kan zijn geweest, maar een sluitende bewijsvoering is tot nu toe niet mogelijk gebleken.¹⁸⁰ De *Vita Brunonis altera* is zover ik zie de enige bron die een bevestiging van die verwantschapsbetrekking oplevert, zodra we de daar uitdrukkelijk genoemde verwantschap tussen Bruno en de Luikse Balderik over Nevelung laten lopen.¹⁸¹

Listige Immo ≡ Stavelots vicevoogd Erenfried ≡ bisschopsbroer Irimfried

De vereenzelviging van listige Immo alias de Stavelotse vicevoogd Erenfried met de broer Irimfried van Utrechts bisschop Balderik die Gorissen in 1951 al opperde, vindt naar mijn overtuiging wel zoveel steun in de bronnen dat we er in het vervolg veilig mee kunnen rekenen. Alleen kan de Immo ‘van Waha’ van 934 niet meer de oudste vermelding van listige Immo zijn die Kurth erin zag, aangezien van bisschopsbroer Irimfried geen broer Vulbert bekend is.¹⁸²

Elders heb ik beredeneerd dat Irimfrieds echtgenote *Keila* moet hebben geheten en dat hun oudste zoon Ricfried alias *Tuto* (Dodo) jong overleden moet zijn. Dat maakte voor de oudstoverlevende zoon Immed, zo te zien vernoemd naar zijn eigen vader, de weg vrij naar de opvolging van zijn vader. Het is zeer waarschijnlijk dat onder de eerder aangehaalde vermeldingen van personen Immo/Er(m)enfried in het Maasdal na 1 november 965 verschijningen van Immed schuilgaan. Maar de eerder genoemde ruiloorkonde van 966 laat onduidelijk zien dat er beslist meerdere personen met die naam in die contreien hebben rondgelopen, wat het niet eenvoudig maakt om daar Immed uit te isoleren.

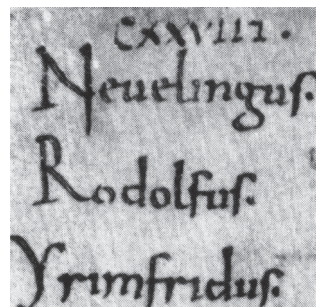
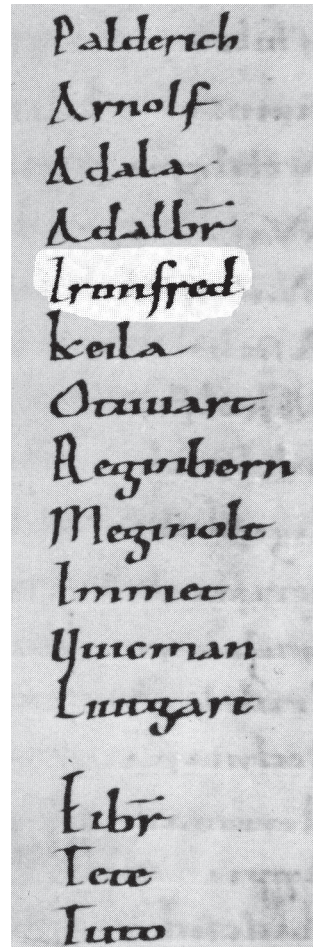
Irimfrieds enige dochter Heresuint huwde inderdaad Ansfried II. Zij overleed waarschijn-

‘Listige Immo’ als ‘Irimfred’ in het Verbroederingsboek van Reichenau, met onder anderen zijn broer bisschop ‘Palderich’ en zoon ‘Immet’.
Reproductie uit MGH Libri mem NS 1, facsimile 148, kolom D2, naar het origineel in de Zentralbibliothek Zürich (CH) Ms. Rh.hist. 27.

lijk als weduwe en werd bijgezet in Thorn, de stichting van haar oomzegger Ansfried III. Omdat Immed en Heresuint/Herswind broer en zuster waren, stonden Adela ‘van Hamaland’ en Ansfried II tot elkaar als schoonzuster en zwager.

De ‘politieke biografie’ van bisschopsbroer Irimfried alias listige Immo staat inmiddels met een voor de tiende eeuw exceptionele scherpte voor ons. Die tekent hem als iemand die minstens even lástig als listig was: viermaal – 938-939, 944, 953-954 en 959-960 – vinden we hem tegenover het wettig gezag. Mettertijd lijkt hij ook driester én zelfbewuster te zijn geworden. In 938-939 wisselde hij tijdig van kamp na aanvankelijk de rebellie van koningsbroer Hendrik en hertog Giselbert te hebben aangehangen, in 944 moest de Schwabische hertog dreigend aan de kim verschijnen om aan de toenmalige ‘Reinieren’-onrust een eind te maken waarin ook listige Immo een (bij)rol vervulde. Maar in 953-954 liet hij het als gevolgsman van hertog Koenraad ‘de Rode’ aankomen op een militaire confrontatie met het bevoegd gezag. Hij haalde zich daarmee ernstige represailles op de hals, goederenconfiscatie, ambtsontzetting en een twee jaar gevangenschap. In 959 rebelleerde Immo opnieuw, maar nu niet als partijganger of gevolgsman van andere potentaten, maar onder eigen vaandel. De les van 953-954 was hem bijgebleven: hij verschanste zich in 960 op Chèvremont, waarop meer dan één belegeraar zich al eens de tanden had stukgebeten. Anders dan in 953-954 kreeg Bruno in 960 Immo inderdaad niet te pakken en moest in een wapenstilstand berusten. Die lijkt het begin van de verzoening te zijn geworden, die in of kort na 960 tot stand kwam. Want zonder die verzoening had Irimfried niet gesierd met de gravenrang uit het leven kunnen scheiden.

Wat dreef Immo tot die recidiverende recalcitrantie? In

‘Listige Immo’ als ‘Yrimfridus’ met zijn broers ‘Nevelingus’ en ‘Rodolfus’ in het Verbroederingsboek van Reichenau. Reproductie als boven, hier facsimile 128, kolom X1.

938-939 laat hij zich kennen als een volbloed-opportunist. In de aanvangsfase van de opstand, toen er nog geen duidelijkheid bestond over de kansen van beide kampen, hield Immo het met de rebellen, maar nadat het koningskamp de slag bij Birten goed had doorstaan, heeft hij kennelijk getaxeerd dat de rebellie tot mislukken was gedoemd. De repercussies die van volgehouden ontrouw te vrezen waren, trokken hem toen niet aan.

Een onwrikbare steunpilaar van de 'Reinieren'-clan betoonde hij zich toen niet en later evenmin. Alleen in 944 staat hij duidelijk in dat kamp, zij het als handlanger. In de opstand van 953-954 bleven de 'Reinieren' bij uitzondering eens trouw aan het bevoegd gezag. Ook dat zal opportunistische redenen hebben gehad: Koenraad 'de Rode' had zich immers weten te nestelen in het hertogsambt dat vóór 938-939 'des Reinieren' was geweest. De opstand bood een gouden kans om deze 'indringer' uit het voorvaderlijk ambt te werken. Dat dicteerde de opstelling van Reinier III en Rudolf, die onderwijl hun prijs bedongen in de vorm van de Luikse kathedraal en dat gepaard lieten gaan met ongegeneerde chantage van het bevoegd gezag.

Immo/Irimfried moet zich op de kans van slagen van de rebellie van 953-954 beslist verkeken hebben, misschien mede omdat de opstelling van de 'Reinieren'-clan hem heeft verast. Het kwam hem te staan op ambtsontzetting, bezitsverlies en ruim twee jaar gevangenschap. Maar in de drie jaar volgend op zijn vrijlating slaagde hij er toch weer in om bij het bevoegd gezag in het gevele te komen, zelfs zo dat een door de 'Reinieren'-zuivering opengekomen grafelijke bediening aan hem toeviel, de Condroz. Immo was dus niet te beroerd om van de 'Reinieren'-eclips te profiteren.

Nog hetzelfde jaar sloegen alle stoppen bij Immo door toen géén van de twee Lotharingse hertogdommen die Bruno in petto had, voor hem bestemd bleek. Naar Bruno's redenen kunnen we slechts gissen. Begrijpelijk zou het zijn dat Bruno vraagtekens had bij de politieke betrouwbaarheid van Immo en het niet raadzaam achtte om zo iemand tot de rang van hertog te promoveren. Immo kan ook om redenen van leeftijd zijn afgevallen, in aanmerking genomen de lasten en inspanningen die het hertogsambt kon meebrengen. Hoe dat zij, Immo vatte het op als een affront en reageerde navenant. Mij dunk dat daar een grondtrek zichtbaar wordt van het politieke gedrag van Immo: ongebreidelde geldingsdrang en ambitie, misschien mede gedragen door begeerte naar de emolumenten die ambten ongetwijfeld met zich brachten. Zolang de gevestigde orde de beste kansen bood op vervulling van die ambities, was Immo gezagsgetrouw, maar zodra hij zijn belangen beter gediend achtte door politiek oproer en de daarvan te verwachten vruchten, ontzag hij zich niet om zich met oproerkraaiers te verbinden of om uiteindelijk op eigen titel naar rebellie te grijpen.

Minstens even opvallend als Immo's recidiverende recalcitrantie is natuurlijk zijn politieke overlevingskunst. Evenzovele keren als we hem in het tijdvak 938-960 tegenover het wettige gezag waarnemen, heeft Immo zich weten te verzoenen met de gevestigde orde én zijn posities in die orde weten te redden. Zijn tijdige inkeer in 939 en het stoutste stukje van Chèvremont rondom de jaarwisseling op 940 zullen hem buiten de gevarezone van ko-

ninklijke represailles gebracht hebben, in 944 zien we hem in een bijrol onder regie van de ‘Reinieren’-broers die zo te zien ook zelf onbeschadigd uit de verwikkelingen kwamen en de precieze toedracht van Immo’s rehabilitatie in of na 960 is niet uit de bronnen op te diepen. Het meeste licht valt nog op de nasleep van de rebellie van 953-954 gevolgd door Immo’s gevangenschap en begenadiging. De *Vita Brunonis altera* kent daarin uitdrukkelijk een rol toe aan zijn oomzegger bisschop Balderik I van Luik als voorspraak bij hertog Bruno, hoewel Balderiks amtsaanvaarding niet bepaald verlopen was op een wijze die hem bij Bruno krediet had opgeleverd. Veeleer valt achter Immo’s overlevingskunst in deze jaren en wellicht zelfs in het algemeen de invloed van zijn broer te vermoeden, de Utrechtse bisschop Balderik (918-976) die tien jaar lang Bruno’s leermeester was geweest.

Dezelfde *Vita altera* levert een eerste greintje bronbewijs voor de al langer vermoede verwantschap tussen de Utrechtse Balderik en de Ottonen, die dan ook Irimfried heeft gegolden. Of die verwantschap met de Ottonen, zo inderdaad bestaand, van invloed is geweest op het onthutsende gemak waarmee Immo/Irimfried zich in politieke wespennesten wist te steken en zich daarna weer aan de gevolgen wist te ontworstelen, valt niet te zien. In twee gevallen waarin we Immo/Irimfried scheve schaatsen zien rijden, was er sprake van tweespalt in het Liudolfingenhuis. Het boegbeeld van de opstand van 938-939 was immers koningsbroer Hendrik geweest, de kennelijke lieveling van zijn moeder wier betrekking met haar oudste zoon sinds 936 langdurig gespannen was geweest.¹⁸³ Alle vraagtekens die rond de opstand van 953-954 en zijn motieven zijn blijven hangen, nemen niet weg dat kort tevoren uit het tweede huwelijk van Otto I een eerste zoon was geboren. Het zou niet de eerste keer zijn dat een kroonprins uit eerste echt te maken kreeg met een koningin-stiefmoeder die de belangen van haar eigen kinderen met succes behartigde tegenover die van haar stiefkinderen.¹⁸⁴ Met name in 959-960 blijkt echter overduidelijk dat Immo/Irimfried beslist niet afhankelijk was van onmin in het Liudolfingenhuis om de gevestigde orde uit te dagen. Het lijkt in belangrijke mate de aard van het beestje te zijn geweest die Immo/Irimfried de politieke wildebras maakte die we uit de bronnen hebben kunnen optillen.

Récapitulation

Quatre fois en moins d’un quart de siècle, nous remarquons ‘l’astucieux Immon’ que Widukind de Corvey nous a présenté en premier, en situation de rébellion ouverte contre les Ottoniens – et il réussit autant de fois à se sauver sans trop de dégâts.

Pendant la révolte lotharingienne de 938-939, Immon s’engagea tout d’abord dans le camp des rebelles, mais en cours de 939, très probablement après qu’Othon I se soit maintenu dans la bataille de Birten (début mars 939), Immon se ravisa et changea de camp. Après la bataille décisive de Andernach (octobre 939), il s’appliqua à s’emparer de la forteresse de Chèvremont, la résidence fortifiée de feu le duc Giselbert de Lotharingie, rebelle-en-chef péri

à Andernach. Comme la forteresse fut imprenable par siège, Immon prit recours à une des ruses pour lesquelles il devint réputé: il proposa sa fille unique à un des officiers-défenseurs du château, un jeune nommé Ansfrid. Appâté, le jeune descendit pour être aussitôt fait prisonnier.

Cinq ans plus tard, en 944, on retrouve Immon en train d'opprimer les chanoines de St. Servais de Maastricht, semble-t-il dans le cadre de désordres plus répandus occasionnés par la famille des 'Régner'. Mais quand le duc Herman I de Souabe, l'un des vainqueurs d'Andernach en 939, s'approcha à la demande du roi, tout le monde semble avoir retrouvé la prudence, y compris Immon.

Neuf ans plus tard, Immon trempa bel et bien dans la révolte du prince-héritier Liudolf et de son beaufrère Conrad 'de Rouge' duc de Lotharingie, contraire à ce que son premier biographe G. Kurth crut en 1898. Il faut avouer: c'est seulement en identifiant l'astucieux Immon avec l'avoué-adjoint de Stavelot Erenfrid que l'on retrouve la trace de sa participation dans cette révolte. Cette fois-là, ses astuces ont l'air de l'avoir laissé pour compte, parce que le nouveau duc de la Lotharingie, le frère Brunon du roi Othon, se vit obligé pendant l'hiver 953-954 de déloger militairement Immon de sa cachette. Immon n'avait pas du tout ou au moins trop tard flairé l'issue probable des événements, erreur qui lui valut plus de deux ans en détention.

Trois ans après sa réhabilitation (956), Immon se lança dans une autre rébellion, cette fois-là à son propre compte. La cause en était vraisemblablement que Brunon en 959 décida de diviser la Lotharingie en deux duchés et de ne pas lui en confier un. Immon se retrancha en 960 à Chèvremont, d'où Brunon ne put pas le déloger. Un armistice entre les deux est la dernière nouvelle que l'on apprend. Il semblerait qu'encore une fois, Immon réussit à échapper à des suites durables, parce qu'à son décès, un 23 octobre d'une des années 963-965, il portait le titre comtale.

Se termina alors la vie d'un aventurier politique, dont on peut rétablir les faits et gestes avec une précision extraordinaire pour l'époque en question, le Xe siècle. Ce qui étonne peut-être le plus, c'est que ses aventures politiques ne lui aient pas causé d'ennuis plus graves et plus durables. Un rebelle récidiviste comme lui aurait pu terminer différemment, privé de toute autorité publique, victime de confiscation de ses biens et ainsi prêt à disparaître de la vue des historiens. On se rappelle le cas des 'Régner' dans la génération de Régner III et Rodolphe, contre lesquels Brunon se lança en 958 de manière à ne plus jamais en entendre parler. Qu'Immon ait pu se maintenir et bénéficier d'une notoriété historique, s'explique par le fait qu'il disposait d'au moins une 'arme secrète': en plus d'être astucieux et avoué de Stavelot, il était surtout le frère de l'évêque Baldéric d'Utrecht (918-976). Celui-ci avait été le tuteur du même Brunon: en 929, à l'âge d'environ quatre ans, ce fils cadet du roi Henri I 'l'Oiseleur' et de la reine Mathilde avait commencé sa première formation de dix années consécutives auprès de Baldéric. Ensuite, Brunon avait poursuivi ses études dans la chancellerie à la cour de son frère Othon. Une série de six donations

d'Othon à l'évêque Baldéric entre 936 et 953, dont deux fois à la demande de Brunon, ainsi que sa première place parmi les évêques qui étaient présents quand Othon dota sa fondation de Magdebourg, témoignent de la relation étroite que Balderic maintint avec la famille royale. En effet, le soupçon déjà plus ancien, qu'il était d'une manière ou une autre un parent de la reine Mathilde, semble trouver une première petite confirmation, infime encore, dans la *Vita Brunonis altera*, une source trop sousestimée. Et ce qui vaut pour Baldéric, vaut pour ses trois frères, connus grâce à l'épithaphe de leur père Ricfrid surnommé Dodon.

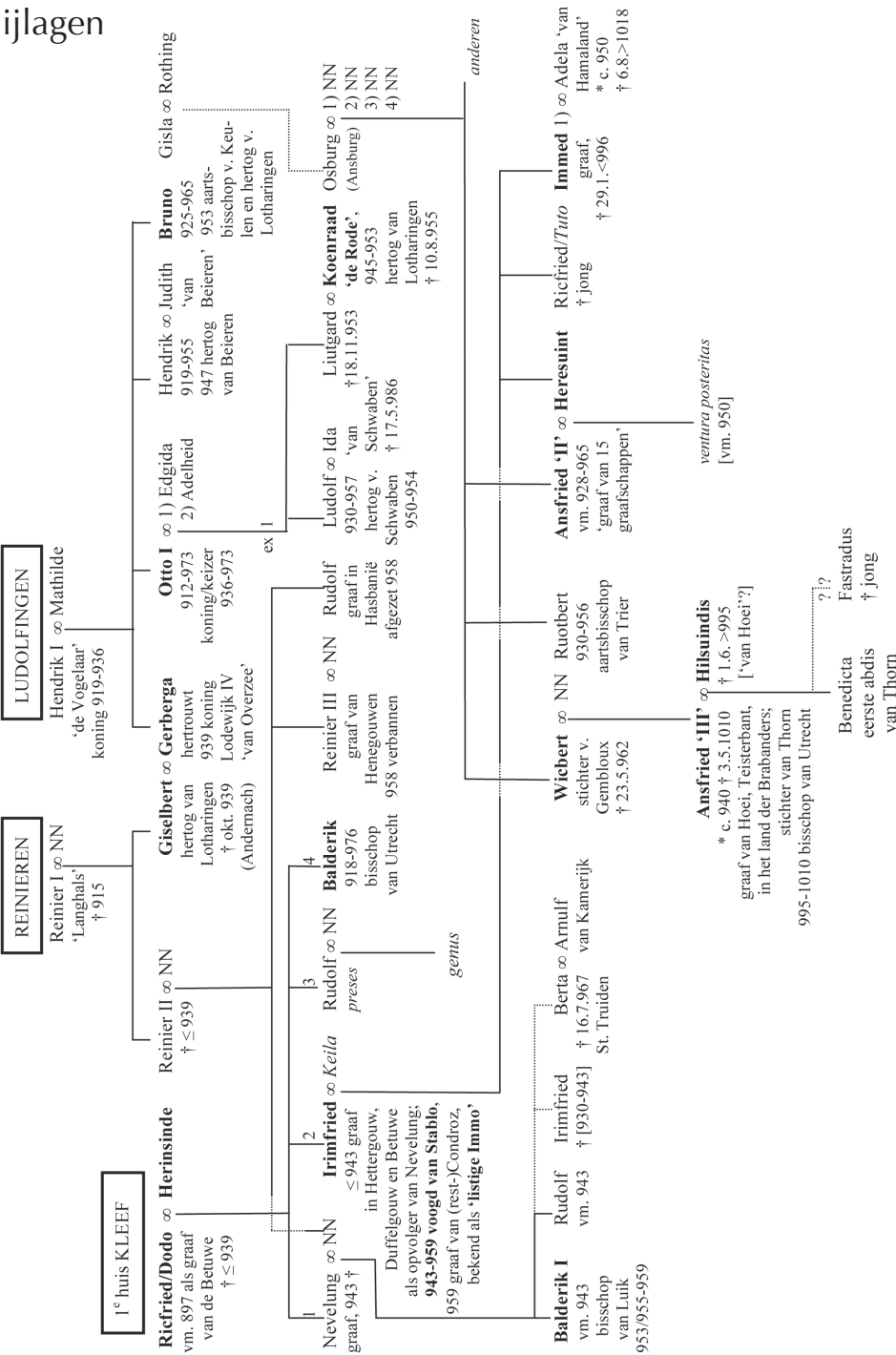
Après la révolte de 953-954, Immon fut libéré de sa prison 'sous caution de l'évêque de Liège', nous transmet la *Vita altera*. Celui-là ne peut être que l'évêque Baldéric I de Liège, que ses oncles Regnier III et Raoul y avaient imposé fin 953 à la place du malheureux Rathier, pourtant le protégé de Brunon, qui s'accommoda seulement en cours de 955 avec l'intrus Liégeois. Si ce dernier se démenait depuis pour libérer son oncle Immon de sa détention, on peut être certain que son autre oncle, l'évêque Baldéric d'Utrecht, l'épaula et apporta un poids bien plus grand auprès de Brunon. On peut même se demander si la source ne s'est pas trompée à propos du Baldéric en question.

Pour arriver à l'identification de l'astucieux Immon avec ce frère Irimfrid de l'évêque Baldéric, on ne peut éviter le 'dossier épineux' qui porte le nom d'Ansfrid. Le Xe siècle en connaît deux, oncle et neveu, dont le dernier termina sa vie comme évêque d'Utrecht (995-1010). Sa première apparition dans les sources a eu lieu à Gembloux, dont son père Guibert (Wicbert) fut le fondateur et ensuite l'un des moines. Cela explique pourquoi le jeune Ansfrid reçut son éducation de la part de ses oncles, d'abord l'archevêque Robert de Trèves (930-956) et ensuite l'oncle Ansfrid, qui réussit à placer son neveu sous la tutelle du duc Brunon.

L'oncle Ansfrid a déjà été généralement considéré comme le jeune qui avait tenu Chèvremont en 939-940. La preuve se laisse trouver par l'intermédiaire de l'abbaye de Thorn, fondation d'Ansfrid 'le neveu' mais où sa tante par alliance Hersinde, veuve d'Ansfrid 'l'oncle', se fit inhumer. La même nom de Hersinde portait la mère de l'évêque Balderic d'Utrecht et de ses frères. Si le frère Irimfrid avait observé la transmission régulière des noms de ses (beaux-)parents à ses enfants, sa fille aînée se serait appelée Hersinde. A Chèvremont, on voit l'astucieux Immon appâter Ansfrid avec sa fille unique, qui à Thorn retrouve son nom: Hersinde ...

Ainsi, nous avons réussi à déceler à partir des sources la conduite politique très tumultueuse d'Immon/Irimfrid, qui s'explique certainement en partie par les réseaux de parenté auxquels il appartenait et qui lui promettaient la protection mutuelle. On peut se demander dans quelle mesure cette 'conscience de réseau' formait et entretenait l'orgueil parmi les cercles nobles auxquels appartenait Immon. En tout cas, il en fit preuve éloquente dans sa dernière révolte: il était tellement convaincu qu'un des duchés que Brunon prévoyait, lui 'appartenait' d'office, que le fait de se voir passé par-dessus lui était un affront inconcevable, auquel la seule réponse possible était la rébellion ouverte.

Bijlagen

Tijdladder: het Lotharingse decor en 'listige Immo' als actor

Lotharingen

843-855	onderdeel van het 'Middenrijk' van Lotharius I
855-869	afzonderlijk koninkrijk van Lotharius II na deling met zijn broers
870	Verdrag van Meerssen: Lotharingen verdeeld tussen Oost- en Westrijk
879-880	Verdragen van Verdun en Ribemont: heel Lotharingen bij het Oostrijk
911	Overgang van Lotharingen naar het Westrijk, met hulp van Reinier I 'Langhals'
925	Terugkeer van Lotharingen naar het Oostrijk, met hulp van Giselbert
928	Giselbert huwt koningsdochter Gerberga en wordt hertog van Lotharingen
936	Lodewijk 'van Overzee' bestijgt de Westfrankische, Otto I de Oostfrankische troon
938	Thancmar-opstand in het Oostrijk
938-939	Lotharingse of 'Hendrik'-opstand in het Oostrijk, onder aanvoering van Giselbert en ondersteund door Lodewijk 'van Overzee'
oktober 939	beslissende slag bij Andernach, Giselbert omgekomen
eind 939	Giselberts weduwe Gerberga huwt Lodewijk 'van Overzee'
941	geboorte van Lotharius, 954-986 Westfrankisch koning

Listige Immo = Erenfried voogd van Stavelot = bisschopsbroer Irminfried

938-939	Immo deelnemer aan de Lotharingse rebellie, wisselt tijdig van kamp
943-953	Immo vice-voogd van Stavelot
944	'Reinieren-onrust' in Lotharingen, Immo belaagt St.Servaas te Maastricht
945-953	Koenraad 'de Rode' hertog van Lotharingen
953	opstand van kroonprins Ludolf en Koenraad 'de Rode', Immo gokt verkeerd
953-965	koningsbroer Bruno hertog van Lotharingen en aartsbisschop van Keulen
953	Rather bisschop van Luik maar afgezet door de 'Reinieren' ten gunste van
953-959	Balderik I bisschop van Luik
954-956	Immo in gevangenschap
april-mei 956	Immo begenadigd
956-959	Immo weer vice-voogd van Stavelot
april-mei 959	Immo ook graaf in de (rest-)Condroz
medio 959	twee Lotharingse hertogdommen, Immo in opstand
960	Immo bezet Chèvremont, wapenstilstand met Bruno
[960-963]	Immo weer begenadigd
[963-965]	overlijden van Immo

Noten

NB. Verwijzingen naar oorkonden- en regestenpublicaties zijn gesteld op volgnummers, niet paginanummers. De reeksen van de *Monumenta Germaniae Historica* zijn op de gebruikelijke wijze aangeduid. Gebezigd zijn verder de volgende afkortingen:

MRhUB Beyer, Heinrich, *Urkundenbuch zur Geschichte der, jetzt die Preussischen Regierungsbezirke Coblenz und Trier bildenden mittelrheinischen Territorien*, I (Koblenz 1860)

OGZ Sloet, L.A.W.J., *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen tot op den slag van Woeringen, 5 juni 1288 I* ('s-Gravenhage 1872)

OHZ Koch, A.C.F., *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, I: eind van de 7e eeuw tot 1222* ('s-Gravenhage 1970)

OSU Muller, S. en A.C. Bouman, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301, I*, (Utrecht 1920)

UBNRh Lacomblet, Theodor J., *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins I* (Düsseldorf 1840)

- 1 Graag betuig ik hier mijn bijzondere erkentelijkheid aan: prof.dr. J.M. van Winter voor het beschikbaar stellen van een kopie van Zoetbrood, P., 'Immo – Ansfried – Erenfried (tussen 850 en 1050), een onderzoek naar de dragers van deze namen en hun onderlinge relaties' (Utrecht 1977, ongepubliceerde kandidaatsscriptie) waaraan zij refereerde in Winter, J.M. van, 'Ansfried en Dirk, twee namen uit de Nederlandse geschiedenis van de 10e en 11e eeuw', in: *Naamkunde* 13 (1981) 39-74, hier 39 kopnoot; aan evengenoemde heer Zoetbrood zelf voor zijn permissie om van zijn ongepubliceerde onderzoek naar hartelust gebruik te maken, waardoor de opsporing van de voor dit opstel relevante vermeldingen van personen Immo, Ansfried en Erenfried aanzienlijk is vereenvoudigd; drs. J.J.N. Schoenmakers te Liempde, die een dissertatie voorbereidt over de Thornse liturgie rond 1600 waarin de Thornse *Officia propria* (zie noot 153) centraal staan, voor zijn even vriendelijke als behulpzame handreikingen; en mr. Th.J. van Rensch, Regionaal Historisch Centrum Limburg, voor zijn kundige ondersteuning bij de navigatie in het Thornse abdij-/stiftsarchief.
- 2 MGH SSRG separatim LX (Widukind) xxi-xxx (datering), 85-88 (II/22-26), het citaat 86 (II/23): *Immone mecum sentiente omnes Lotharios facile captos tenui, modo ipsum solum cum omnibus Lothariis capere nequeo*.
- 3 MGH SSRG separatim XLI (Liutprand) 127-128 (Antapodosis IV/34). Glocker, Winfrid, *Die Verwandten der Ottonen und ihre Bedeutung in der Politik, Studien zur Familienpolitik und zur Genealogie des sächsischen Kaiserhauses* (Keulen/Wenen 1989) 33. Vaux-sous-Chèvremont ongeveer vijf kilometer ten zuid-oosten van Luik.
- 4 MGH SSRG separatim LX (Widukind) 89 (II/26).
- 5 Ibidem 86 (II/22, Otto's vergeefse beleg van Chèvremont), 90 (II/28, Immo's list). Vanderkindere, Léon, *La formation territoriale des principautés belges au Moyen-Age* (Brussel 1902) II 138-139 maakte van Immo's 'enige dochter' (*unicam filiam meam*) ten onrechte een 'enig kind'.
- 6 Lotharius, al in 817 tot medekeizer gekroond, had zich in de opvolgingskwestie bediend van Noormannen die zich in westelijk Friesland min of meer vaste voet aan de grond hadden verschaft. Geen van zijn broers zal veel belangstelling hebben gehad om dat Noormannenprobleem van hem over te nemen, terwijl Lotharius' keizerschap hem nadrukkelijk met Italië verbond. Wellicht hebben die twee uitersten de vorm van Lotharius' deelrijk beslissend beïnvloed.

- 7 Kurth, G., 'Le comte Immon', in: *Bulletins de l'Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique* 68 (1898, derde serie 36) 320-333, Immo's veronderstelde stamvaderschap 333. De 'hertogen van Limburg' vormden van huis uit een familie van ten gronde slechts grafelijke rang, het huis Arlon, die door het inhuwen van een dochter van hertog Frederik van Nederlotharingen (1046-1065) aanspraak konden maken op de hertogelijke waardigheid in Nederlotharingen. Afstamming van 'listige Immo' is niet vaststelbaar. Over de oorsprong van de graven van Loon zie laatstelijk Jongbloed, Hein H., 'De *Flamenses* in de elfde eeuw, oorsprong en ontplooiing van het Gelderse gravenhuis', in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre – Historisch Jaarboek voor Gelderland*, 99 (2008) 27-90, hier 49-53.
- 8 Gorissen, Friedrich, *Geldern und Kleve, über die Entstehung der beiden Niederhreinischen Territorien und ihre politischen Voraussetzungen* (Kleef 1951) 22-23.
- 9 Jongbloed, Hein H., 'Immed "von Kleve" (um 950); das erste Klevische Grafenhaus (ca. 885-ca. 1015) als Vorstufe des geldrischen Fürstentums', in: *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein* 209 (2006) 13-44, de weerlegging van de identificatie met de Ezzoon Erenfried II 40 n. 111.
- 10 Ibidem 35-39; Jongbloed, Hein H., 'Tussen "Paltsverhaal" en "Ijssellinie"; Averarda "van Zutphen" († 11 augustus [961]) en de geboorte van de graafschappen Zutphen en Gelre (1026-1046)', in *Bijdragen en Mededelingen Gelre – Historisch Jaarboek voor Gelderland* 97 (2006) 57-130 (samenvatting 104-108); idem, 'Flamenses', 66-68 (samenvatting).
- 11 Schlaug, Wilhelm, *Studien zu den altsächsischen Personennamen des 11. und 12. Jahrhunderts* (Lund/Kopenhagen 1955) 23-26 en 207-208; Bruckner, Albert, *Regesta Alsatie aevi Merovingici et Karolini (496-918)* I (Straatsburg/Zürich 1949) 149 (743): *Immo sive Irminfrid*. Zie ook noot 173.
- 12 Jongbloed, 'Immed', 33-34; Gorissen, *Kleve*, 22.
- 13 Dierkens, Alain, 'Les Ansfrid et le comté de Huy au Xe siècle', in: *Annales du Cercle Hutois des Sciences et Beaux-Arts* 41 (1987) 56.
- 14 MGH SSRG *separatim* LX (Widukind) 88-91 (II/26-29), MGH SSRG *separatim* L (Regino) 161 (*Heinrico fratri regis Lothariensis ducatus committitur, qui mox eodem anno a Lothariensibus expellitur*), zie ook Glocker, *Verwandten*, 66 en n. 67. Uit het gegeven dat de zoons van Reinier II zich onderwierpen, laat zich impliciet afleiden dat Reinier II zelf de opstand niet heeft overleefd. In ieder ander geval zou immers zijn onderwerping en mogelijk bestraffing wel door Widukind zijn overgeleverd. De clementie jegens jongere generaties van rebellerende families die jegens het Reinierenhuis blijkt, stemt geheel overeen met Otto's behandeling van het Hamalandse gravenhuis en de 'Hollandse' Gerulfingen, zie Jongbloed, 'Paltsverhaal', 75-77 en idem, 'Cold case' Upladen (oktober 1016), Godfrieds prefectuur tussen grote politiek en dynastieke competitie (850-1101)', in: *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 11 (2008) 7-68, hier 48 en 51.
- 15 Glocker, *Verwandten*, 272.
- 16 Barth, Rüdiger E., *Der Herzog in Lotharingen im 10. Jahrhundert* (Sigmaringen 1990) 88-103.
- 17 Kurth, 'Immon', 323-326.
- 18 MGH SSRG *separatim* LX (Widukind) 89 n. 4.
- 19 MGH SSRG *separatim* L (Regino) 162, waar de uitgever het jaartal 944 van de bron op 945 stelde en de Rijksdag van Duisburg op 12-14 mei dateerde, zo ook Kurth, 'Immon', 328. MGH DD O I 66-67 laten Otto I op 4 mei 945 te Allstedt en op 4 juni te Dahlum zien, beide in Saksen. Van 944 weten we daarentegen zeker dat de koning de Rijnstreken uitgebreid heeft aangedaan: op

- 29 februari en 1 mei 944 was hij in Saksen, op 17 juli te Rhenen, op 18 augustus te Elten en vanaf 19 september terug in Saksen (MGH DDO I 56-62). Als de excursie van de Servaasreliken naar Duisburg inderdaad verband houdt met 'Reinieren'-onrust, dan valt aan 944 eigenlijk niet te ontkomen. Op 'een' Rijksdag van Duisburg werd echter ook de aanklacht van 'hertog Koenraad' tegen de aartsbisschop van Trier en de bisschop van Luik behandeld. Koenraad 'de Rode' is waarschijnlijk pas in 945 tot hertog verheven, zie Barth, *Herzog*, 105-108. Zijn er dan misschien in beide jaren Duisburgse Rijksdagen afgewikkeld en is die van 945 inderhaast samengeroepen vanwege de ernst van de kwestie tussen Koenraad en de kerkprelaten?
- 20 MGH SSRG *separatim* LX (Widukind) 88-89 (II/26).
- 21 MGH SS folio III 390 (Flodoardi annales): *Hugo dux colloquium Herimanni petit, qui missus erat obsidere castella Ragnarii et Rodulphi fratrum, Ludowici regis fidelium; qui resistendi Herimanno praesidium non habentes, veniam, datis muneribus multis, ab Ottone rege deposcunt*. Vergelijk Vanderkindere, *Formation*, II 68 en 134.
- 22 MRhUB 169 (928), 183 (29 december 945).
- 23 MGH DDO I 66.
- 24 Kurth, 'Immon', 327-328.
- 25 Köpke, Rudolf en Ernst Dümmler, *Kaiser Otto der Grosse* (Leipzig 1876) 217.
- 26 Zie noot 19.
- 27 Oediger, Friedrich Wilhelm, *Die Regesten der Erzbischöfe von Köln im Mittelalter*, I: 313-1099 (Bonn 1954-1961) 387-389.
- 28 Kurth, 'Immon', 328: 'Immon ne trempa point dans la révolte du duc Conrad de Lotharingie'.
- 29 MGH SS folio IV 275-280 (Vita Brunonis altera), 253 amper ingeleid en op de veertiende eeuw gedateerd maar nog wel voor druk in aanmerking gebracht. Oediger, *Regesten*, 115 dateerde de redactie van de *Vita altera* op de twaalde eeuw, waarbij zijns inziens Ruotgers *Vita* alsook thans verloren Stavelotse optekeningen moeten zijn gebruikt. Hij bespeurde in de *Vita altera* een accent op de duurzame verbinding tussen het hertogelijk gezag in Lotharingen en het aartsbisdom Keulen.
- 30 MGH SS folio IV 276-277 (Vita Brunonis altera): *Illic [Aken] occurrit ei [Bruno] domnus abbas Odilo, iam senio fessus et egritudine continua, seque in manibus eius commendavit et sua omnia (...) Unde commotus Emmo, non iam in occulto sed hostis publicus factus est abbatae, collectaque latronum manu, (...) bona diripiebat ecclesie. Non tulit ulterius hanc iniuriam sanctus Bruno, sed missa copia militare reum diffugii latibula captantem cepit, captumque custodiae gravissimae mancipavit; donec accepta fide Leodicensis episcopi, cuius erat propinquus, et sacramento ipsius, quod nichil tale presumeret ulterius, iuberet eum absolvi a publicis compedibus*. De conferentie van Aken van september 953 bevestigd in MGH SSRG NS X (Ruotgeri Vita Brunonis) 21-22.
- 31 Halkin, Jos. en C.-G. Roland, *Recueil des chartes de l'abbaye de Stavelot-Malmédy* I (Brussel 1909) 68: *adii celsitudinem ducis Cuonradi qui tunc temporis abbatiam Stabulensem iussu domini regis Ottonis regabat*.
- 32 Halkin en Roland, *Stavelot*, 77 (8 mei 959) = Oediger, *Regesten*, 430.
- 33 Halkin en Roland, *Stavelot*, 74 = Oediger, *Regesten*, 442 (met jaren [959-961]), over de datering zie Jongbloed, Hein H., 'Vier "Xantener" Gottfriede (c. 905-1018), Königsverwandschaft und Reichspolitik am Beispiel des ersten Niederlotharingischen Herzogshauses (858-1012)', in: *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 12 (2009, te verschijnen) ter hoogte van 60 n. 60. De graaf Werner in het stuk kan heel wel dezelfde persoon zijn als de graaf Werinharius in de Haspengouw

- anno 966, zie noot 71. Vanderkindere, *Formation*, II 137 hield hem voor opvolger van de broer van Reinier III van Henegouwen, Rudolf, die in 958 bij Bruno's 'Reinierenzuivering' van het tooneel was verjaagd en identificeerde hem 149 met de gelijknamige voogd van St. Truiden anno 959 en met de Werinharius die in 973 een kortstondige rol in Henegouwen speelde.
- 34 Petit, Roger, 'L'avouerie de l'abbaye de Stavelot du IXe au XIIe siècle', in: *L'avouerie en Lotharingie, actes des deuxièmes Journées Lotharingiennes, 22-23 octobre 1982, Publications de la section historique de l'Institut Grand-Ducal de Luxembourg* 98 (1984) 129-157 verweet 140 Halkin en Roland dat zij 'les niveaux des fonctions de *defensio* et d'*advocatia*' niet hadden onderscheiden, maar doorzag zelf niet dat die parallel liepen met de hoog- en vice-voogdij, waarvan de eerste kennelijk een attribuut van het hertogsambt van (heel) Lotharingen zoals dat voor het laatst door Bruno is bekleed.
- 35 Halkin en Roland, *Stavelot*, iii, xxxiv, xxxv; Vliet, Kai van, *In kringen van kanunniken, munsters en kapittels in het bisdom Utrecht 695-1227* (Zutphen 2002) 211.
- 36 Halkin en Roland, *Stavelot*, vi.
- 37 Ibidem vi en 64, 65 (24-25 april 943) en 66, gedateerd tussen 26 april en 6 augustus 943. Vanderkindere, *Formation*, II 214 is met een datering 'na 954' volstrekt abuis, aangezien abt Odilo (938-954) in het stuk expliciet nog in functie is.
- 38 Halkin en Roland, *Stavelot*, 68 (2 maart 947), 71 (2 augustus 953), 72 (6 augustus 953), 75 (19 juni 956), 77 (8 mei 959 = Oediger, *Regesten*, 430).
- 39 Halkin en Roland, *Stavelot*, 72 (6 augustus 953): *cum consensu Cuonradi ducis*.
- 40 Ibidem 71 (2 augustus 953).
- 41 Ibidem 67, 76.
- 42 Oediger, *Regesten*, 395.
- 43 Sproemberg, Heinrich, 'Die lothringische Politik Ottos des Grossen', in: idem, *Beiträge zur Belgisch-Niederländischen Geschichte* (Berlijn 1959) 151; Vanderkindere, *Formation*, II 16; MGH *SSRG separatim* LX (Widukind) 119-120 (III/33), 122 (III/41). Ondertussen had Otto I twee van zijn voortreffelijkste medestanders verloren, een Immed en een Meinwerk: MGH *SSRG separatim* LX (Widukind) 117 (III/28): *amissis duobus principalibus viris ac potestate claris, Immede et Mainwerc, quorum uterque ictu sagittarum periit*. Het toont aan dat ten tijde van listige Immo ook naamgenoten rondliepen.
- 44 Nogal opmerkelijk is dat MGH *DD O I* 169 van 20 augustus 953 (Mainz) – Otto's bevestiging van de onafhankelijkheid van de abdij St. Maximinus te Trier tegenover aanspraken van de Trierse aartsbisschop Rotbert – nog melding maakt van Koenraad 'de Rode' mét hertogstitel. De uitgever hield het stuk ondanks dat bezwaar op doorslaggevende diplomatische gronden voor echt en wierp op dat Koenraads interventie in de kwestie enige tijd voor de uitgiftedatum kan hebben plaatsgevonden. Even goed is mogelijk dat Koenraad op 20 augustus 953 nog niet formeel ontheven was van zijn ambt en dus nog als hertog betiteld moest worden.
- 45 Petit, 'L'avouerie de Stavelot', 138 met n. 51 en 52 heeft de betekenis van die twee stukken in precies dát tijdsbestek kennelijk niet doorzien.
- 46 Zie noot 11.
- 47 MGH *DD O I* 194 (11 juni 958): *quoddam predium nostre potestati iure legitime diiudicatum hoc videlicet quod Immo in villa Castra et in pago Darnegowe ac in comitatum Rotberti comitis possidere visus est, cuidam fideli nostro Tietboldo in proprium damus*. Heruitgifte van geconfiscieerd goed kon jaren na de confiscatie plaatsvinden: zie bv. OSU 106 (944), 120 (953) inzake al in 938-939 ge-

- confiscerde goederen. Immo hoeft dus niet precies in 958 in ongenade verkeer te hebben, zoals Kurth, 'Immon', 329-330, Vanderkindere, *Formation*, II 164 en 189 en ook Rousseau, F., *Actes des comtes de Namur de la première race* (Brussel 1936, Recueil des actes des princes belges) xxxii meenden.
- 48 Oediger, *Regesten*, 395 en 432 heeft de gevangennamen van Immo die de *Vita altera* op 953 stelt, naar 959 willen verplaatsen en in de context gesteld van het relaas van Flodoardus over de rebellie van 'een' Immo in dat jaar. Maar als Immo in 959 gevangen gezet was en naar de bron aangeeft: voor langere tijd, kon hij bezwaarlijk in 960 Chèvremont versterken, zoals Flodoardus daar uitdrukkelijk vertelt – zie de paragraaf 'Opnieuw rebels (959-960)' in het vervolg van het betoog. Oedigers verplaatsing van die gevangennamen van 953 naar 959 is dus even onnodig als ongerijmd.
- 49 Zie noot 29, MGH SS folio IV 253 (inleiding bij Ruotger): *quam [de Vita altera] Ruotgero praecipue inniti lectores facile advertent*, SSRG NS X (Ruotger) xvii: 'Für die Vita Brunonis altera ist für den 1. Teil Ruotgers Lebensbeschreibung die Grundlage'.
- 50 Halkin en Roland, *Stavelot*, 75.
- 51 MGH SSRG NS X (Ruotgeri vita Brunonis) 36: (december 954) *Cuono, non iam dux sed miles (...)*; MGH SSRG separatim LX (Widukind) 124 (III/44): *Quartam [legionem] ordinare Franci, quorum rector ac procurator erat dux Conradus*. Zie ook Jongbloed, 'Gottfriede', 62-63.
- 52 Halkin en Roland, *Stavelot*, 77 = Oediger, *Regesten*, 430: *Rambertus adiens celsitudinem Brunonis archiepiscopi cum adiutorio Erenfridi advocati et comitis, deprecans (...) precariam (...). [Bruno] concessit ei per deprecationem predicti comitis ipsam prestariam (...) facere. Igitur dedit ipse Rambertus ad altare sancti Petri et sancti Remacli (...) de terra propria in pago Condustrio dua mansa (...) [et] accepit (...) in precariam ab abbate (...) Werenfrido et advocato (...) mansus iiii (...) in comitatu Hoio*.
- 53 Vanderkindere, *Formation*, II 214; Halkin en Roland, *Stavelot*, vi; Baerten, Jean, 'Les Ansfrid au Xe siècle, contribution à l'histoire des relations familiales', in: *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 39 (1961) 1152; Dierkens, 'Les Ansfrid', 60; Nonn, Ulrich, *Pagus und Comitatus in Niederlothringen, Untersuchungen zur politischen Raumgliederung im früheren Mittelalter* (Bonn 1983) 109; Petit, 'L'avouerie de Stavelot', hier 138: '[Erenfrid] se verra confier en 958 [sic] les fonctions comtales du chateau de Huy'; Aarts, Bas, 'Ansfrid, graaf en bisschop, Een stand van zaken', in Coolen, Jan en Jac. Forschelen red., 'Opera omnia' II, *Een verzameling geschied- en heemkundige opstellen* (Thorn 1994) 7-85, hier 53.
- 54 Vanderkindere, *Formation*, II 130 ('enclaves') 213; Nonn, *Pagus*, 108; Dierkens, 'Les Ansfrid', 58-60.
- 55 Vanderkindere, *Formation*, II 214 n. 2.
- 56 MGH DD O III 16 (7 juli 985).
- 57 Halkin en Roland, *Stavelot*, 76: *in pago videlicet Condustrio in villa Aterino mansum indomincatum et curtem bene constructam et omnia ad se pertinentia, (...) excepto videlicet xx bonaria cum uno sedile; que terra jacet ex una parte juxta terram Sancti Remacli de Okeries, ex alia parte juxta terram Sancti Stephani in comitatu Hoyensi unde et Erenfridus comes fore videtur*.
- 58 Oediger, *Regesten*, 419. Nonn, *Pagus*, 104-110 en 137 en in diens voetspoor Dierkens, 'Les Ansfrid', 57-60 lijken het bestaan van een rest-Condros als grafelijk ressort na onttrekkingen ten gunste van het graafschap Hoei te veronachtzamen. De oorkonden van 15 april en 8 mei 959 laten m.i. geen twijfel toe aan het bestaan van dat rest-ressort.
- 59 MGH SS folio III 404 (Flodoardi annales 959): *Lotharienses a duce Brunone desciscunt, suadente quodam Immonne qui eius pridem consiliarius extiterat et ab eo nupter recesserat, propter oppida quaedam ipsorum novitia, quae idem dux everti praecipiebat, aliaque onera ipsis insueta, quae illis imponere velle fere-*

batur; en 405 (960) *Quidam Brunonis hostium, Rotbertus nomine, Namuurum castrum muniebat; alter Immo munitionem quam dicunt Capraemontem. Ad cuius obsidionem properans Bruno, loca circumquaque rebus exhausta repperit, sicque alimentis abundantem obsidet hostem. Datis ergo treugis, Coloniam ingreditur.* Vergelijk Vanderkindere, *Formation*, II 164 en n. 5.

- 60 Jongbloed, 'Gottfriede', 60 n. 60.
- 61 MGH SS folio VII 439 (Gesta episcopum Cameracensium); III 404 (Flodoardi annales 957 – de jaartallen van Flodoardus liggen regelmatig een jaar te vroeg), SSRG *separatim* L (Regino) 169; MGH SSRG NS X (Thietmar) 454-455 (VII/46), Oediger, *Regesten*, 419 met verdere bronplaatsen. Duvivier, Charles, *Recherches sur le Hainaut ancien (pagus Hainoensis) du VIIe au XIIIe siècle* (Brussel 1866) 24bis drukte een lijst van 42 trawanten van Reinier III en Rudolf. Alle genoemde bronnen melden alleen de deportatie van Reinier III, niet van Rudolf.
- 62 Zie Jongbloed, 'Gottfriede', 60 n. 60.
- 63 MGH SS folio III 404 (Flodoardi annales 959) na het citaat van noot 59: *Quibus postmodum evocatis, Fredericum quendam comitem eis vice sua prae-fecit.*
- 64 Over Immo 'van Chèvremont' zie ook Glocker, *Verwandten*, 129. Kurth, 'Immon', 330-331 giste dat Immo's rebellie van 959-960 in het bijzonder veroorzaakt zou zijn doordat Bruno het met name gemunt zou hebben op Chèvremont, dat hij sinds de list van 939-940 in Immo's bezit veronderstelde. Dat laatste is geenszins noodzakelijk, het eerste niet aan de bronnen te ontleen.
- 65 Miraeus, Aubertus en Johannes Franciscus Foppens, *Opera diplomatica et historica, editio secunda auctior et correctior*, III (Leuven 1734) 294-295 (20 april 963), eerder gedrukt Martène, E. en U. Durand, *Veterum scriptorum et monumentorum (...) amplissima collectio*, I (Parijs 1724) k. 321. Over de echtheid van deze oorkonde is twijfel gerezen: Nonn, *Pagus*, 103. Robert van Namen volgt op bisschop Everacrus, domproost Johan en een kennelijke geestelijke Guntramnus en na de voogd Hubert van het domkapittel. Beide drukken laten 49 ondertekenaars ongenoemd. De aard van de rechtshandeling maakt aannemelijk dat de ondertekenende graven hun ressort in het diocees Luik hadden. Zie ook Renn, Heinz, *Das erste Luxemburger Grafenhaus (963-1136)* (Bonn 1940) 50-51 (de kinderloze Giselbert opgevolgd door zijn achterneef Gozelo die in 965 tevens hoogvoogd van Stavelot blijkt te zijn, zie noot 68); Glocker, *Verwandten*, 311. Het vermeldingstijdvak van Robert I van Namen beloopt 946-974, in 981 was hij met zekerheid overleden, Folcwin van Hoei kennen we uit 963-975.
- 66 Zie noot 59; Kurth, 'Immon', 331.
- 67 Bruno overleed op 10 (11?) oktober 965: Oediger, *Regesten*, 477; Glocker, *Verwandten*, 275.
- 68 Halkin en Roland, *Stavelot*, 80 (1 november 965), 82 (17 maart 966), 83 (13 februari 968), 88 (30 november 991).
- 69 Jongbloed, 'Immed', 35 en n. 83.
- 70 Kurth, 'Immon', 332 houdt de Emmo in de Gerberga-oorkonde van 968 (zie noot 78) voor het laatste levensteken van listige Immo.
- 71 MGH DDO I 316, Gelmen ten zuid-oosten van St. Truiden. Zie ook noot 33.
- 72 Vanderkindere, *Formation*, II 136-138, 164, 189 en index, alwaar 164 en 189 de opvatting dat listige Immo tussen 958 en 966 in ongenade verkeerde, zie echter noot 47. Bijgevolg betwijfelde Vanderkindere 189 of de graaf Emmo van 963 dezelfde persoon kon zijn als listige Immo tevens Immo van 966; Nonn, *Pagus*, 103.
- 73 *Compater* betekent in eerste instantie 'peetvader', dan ook 'goede vriend': Niermeyer, J.F. en C. van de Kieft, *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, (tweede editie herzien door J.W.J. Burgers, Leiden/Boston 2002).

- 74 Roland, C.-G., *Recueil des chartes de l'Abbaye de Gembloux* (Gembloux 1921) 5 (met foutieve datum 3 april 961) = *MGH SS folio VIII 529* (Gesta abbatum Gemblacensium § 10): *III Id. Aprilis* (11 april) 961 (Namen). Bij de ruiling stond Gembloux de kerk van *Agioniscorta* af aan Ermenfried en diens echtgenote Reinsede en verwierf daarvoor de *villa Steria-monticula* in de Haspengouw, en wel 14 *mansi* als ruilobject, 1 als memoriestichting en drie overige bij aanvullende koop. Het stuk beweert als getuigen te hebben gehad Otto I zelf, hertog Koenraad, bisschop Farabert, graaf Robert en de kanselier Aletran. Koenraad 'de Rode' hertog van Lotharingen was echter al in 955 overleden
- 75 Roland, *Gembloux*, 7 = *MGH SS folio VIII 529-530* (Gesta abbatum Gemblacensium § 12) waarbij Gembloux aan Goderan de hoofdhof, kerk, molen en brouwerij te Soye-le-Namur in de Darnegouw verschaft en van Goderan 20 bunder bouwland, een bos voor de drift van 300 varkens en hun aanhorigheden ontvangt, onder beding van levenslang vruchtgebruik van beide kavels voor Goderan, zijn vrouw Adelendis en enige zoon Ermenfrid. Na de dood van de drie vruchtgebruikers zullen beide kavels aan Gembloux terugvallen. Roland attendeerde terecht op de oorkonden van 855 en 866 waarbij Ansfried graaf in de Betuwe o.m. in hetzelfde bezit verwierf en afstootte aan Lorsch, zie de volgende paragraaf.
- 76 Zoetbrood, 'Immo', nr. 104 naar Piot, C., *Cartulaire de l'abbaye de St. Trond* I (Brussel 1870) 53, bevestiging van 1146 door Diederik graaf van Vlaanderen. Piot identificeerde de oorspronkelijke weldoener abusievelijk als Arnulf II graaf van Vlaanderen: diens moeder heette immers niet Bertha maar Mathilde. Vanderkindere, *Formation*, II 84 stelde Arnulf 'van Valenciennes' voor, uit het huis Kamerijk dat nauw verwant was aan het Vlaamse gravenhuis, zie Jongbloed, 'Flamenses', 48, 51.
- 77 *MGH Const I 436* (*Indiculus loricorum*, 981): *Leodicensis episcopus LX mittat cum Hermanno aut Immonne*. Vanderkindere, *Formation*, II 188 vertaalde foutief 'Hermann et Ammon', zij het op basis van een andere editie van de *Indiculus* die wellicht daar aanleiding toe gaf. De namen zijn dezelfde als in de oorkonden van 963 en 967, maar de volgorde is anders.
- 78 Zoetbrood, 'Immo' nr. 58 naar Piot, *St. Trond*, 69, het abbatiaat van Reinier naar de annotatie van Piot. Na Ermenfried verschijnen daar als getuigen Adelard, Rismor, Eynard, Siegfried, Hildeger en de kanselier Rismus.
- 79 Camps, H.P.H., *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312*, I (Den Haag 1979) 23, zie evenwel Van Winter, 'Ansfried', 45-46 en n. 46, Dierkens, 'Les Ansfrid', 66 n. 69.
- 80 *MGH DD O II 280*, Velm ten zuidwesten van St. Truiden. *Cunradus filius Ruodolfi quondam comitis* lees ik als 'Koenraad zoon van ex-graaf Rudolf', niet als 'Koenraad zoon van wijlen graaf Rudolf'. Was Koenraad een zoon van de bij de 'Reinieren'-zuivering van 958 ontzette Rudolf broer van Reinier III? Het was deze Erenfried van 982 die Vanderkindere, *Formation*, II 215 n. 3 en 296 tot de gedachte bracht dat de namen 'Ansfried' en 'Erenfried' uitwisselbaar zijn. Hij meende dat deze Erenfried in het graafschap Hoei bediende en 'dus' identiek moest zijn met de Ansfried die dat graafschap drie jaar later aan Luik afstond. Van het graafschap Hoei is echter in deze oorkonde totaal geen sprake, het 'normale' localisatieformulier wordt gebezigd in plaats van het 'opgerekte' dat voor het graafschap Hoei regel is. Van Winter, 'Ansfried', 43-47 rekende voorgoed af met de uitwisselbaarheid van de namen Erenfried en Ansfried, zie inmiddels Nonn, *Pagus*, 109-110, Dierkens, 'Les Ansfrid', 61 en Jongbloed, 'Immed', 40. Petit, 'L'avouerie de Stavelot', 137 nog 'Erenfridus ou Ansfrid'.
- 81 *MGH SS folio XIII 205* (*Annales necrologici Fuldenses*).

- 82 OSU 69 (10 november 855, partieel) = *UBNRh* 65 (volledig), *MGH DD Zw* 15 (897). Over de 'Folcker'-oorkonde zie recent Jongbloed, "Paltsverhaal", 66-68.
- 83 Glöckner, Karl, *Codex Laureshamensis*, I (Darmstadt 1929) 306 (nr. 23, 855 = *MGH DD Lo* II nr. 2), 316 (nr. 33, 866, inzake Geizfurt), 318 (nr. 34, z.j., inzake Soye-lez-Namur), 319 (nr. 35, [866], erkenning door Lorsch van vruchtgebruik (precarie) inclusief Soye-lez-Namur), 318 (nr. 33) n. 3 beredenering van het jaartal 866 in plaats van 863 dat nog voorkomt bij *OGZ* 51. Soye-lez-Namur wordt in 855 gesitueerd in *pago Laumensi in villa Sodeia super fluvium Geldiona*, daarentegen in 866 in *pago Darnau in marca vel villa Sodoia in comitatu Gisleberti*. Nonn, *Pagus*, 146 merkt de Darnagouw aan als een ondergouw van de Lommegouw en identificeerde de waterloop *Geldion* via de oudere naam *Jodion* met de *Mignat*. Op te merken valt dat het vruchtgebruik in Glöckner o.c. nr. 33 enkel *Ansfried* gold en pas met nr. 34 wordt uitgebreid naar zijn zoon *Hiltiward*. Vanderkindere, *Formation*, II 293 wilde van *Ansfried* een paltsgraaf van Nijmegen maken, maar Nijmeegse paltsgraven zijn niet bekend – zie Winter, Johanna M. van, 'Het (palts?) graafschap Zutphen en het Hamalandse gravenhuis', *Bijdragen en Mededelingen Gelre – Historisch Jaarboek voor Gelderland* 92 (2001) 57-79, hier 62 – en ook niet te verwachten, aangezien het ambtsgebied van een paltsgraaf zich uitstreckte over een *regnum* (deelrijk/rijksdeel), zodat Nijmegen ontegenzeggelijk tot het ambtsgebied van de Lotharingse paltsgraven behoorde, zie Werner, Karl F., 'Missus-marchio-comes, entre l'administration centrale et l'administration locale de l'Empire carolingienne', in: W. Paravicini en K.F. Werner (ed.), *Histoire comparée de l'administration (IVe – XVIIIe siècles)* (München 1980, Beihefte der Francia 9) 191-239, hier 206-211; idem, 'La genèse des duchés', in: *Nascita dell'Europa ed Europa carolingia: un'equazione da verificare* (Spoleto 1981, Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull'alto medioevo 27, 2 delen) 175-223, hier 177, 193-194. In Jongbloed, "Cold case", 35-36 opperde ik de mogelijkheid dat *Ansfried* paltsgraaf was in het in 855 geformeerde *regnum* 'Middenrijks Friesland'.
- 84 Zie noot 75.
- 85 *MGH SSRG separatim VII* (*Annales Fuldenses*) 94 (880) geeft als één van de 18 'satellieten van de koning' die op 2 februari 880 in een ongelukkige slag tegen de Noormannen op een onbekende plaats in 'Saksen' sneuvelde, een *Hildiward*. Die naam komt in het verbroederingsboek van Reichenau met zijn 38.232 persoonsnamen slechts 12 maal voor, zie *MGH Libri mem NS I* xlii en 106 (h374). De naam is dus niet zeer courant, maar ieder houvast om de in 880 gesneuvelde *Hildiward* te identificeren met de zoon van *Ansfried* ontbreekt. Mij viel in *Herbomez, A.d', Cartulaire de l'abbaye de Gorze (ms. 826 de la Bibliothèque de Metz)* (Parijs 1898) de dichtheid van personen *Dodo* (*Dudo*), *Ricfried* en *Nevelung* op in de tijdvakken 754-790, 864-888 en tweede helft van de tiende eeuw: o.c. 2, 3 (754, *Dodo*), 8 (762, *Nivelung*), 11 (765, *Dodo*), 12 (770, *Ricfried*, *Dodo* en *Nevelung*), 19 (770, *Dodo* en *Dudo*), 23 (775, *Dodo*), 29, 30 (790, *Dodo*); 62 (864, *Nevelung*), 64 (868, *Ricfried*), 80 (888, *Nevelung* en *Dodo*); 107, 119 (*Dodo*).
- 86 Zie noot 75.
- 87 *MGH SSRG NS IX* (*Thietmar*) 169-175 (IV/31-36). Het is van belang op te merken dat de *capita* IV/28-37 van 'Thietmar' slechts voorkomen in de Corveyer bewerking, daterend uit 1120 maar sedertdien gedurig nog gewijzigd: ibidem xxxviii. Monna, A.D.A., 'Ansfried en de stichting van Thorn', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 118 (1982) 59-85 was 61 wel wat erg voorzichtig in zijn formulering dat 'misschien niet alles wat dit handschrift ons over de Utrechtse bisschop mededeelt, letterlijk uit de pen van Thietmar gevloeid is', zie ook noot 143. Tonnaer, Frans, *Ansfried, van zwaard tot kromstaf* (Thorn 1997) desondanks

- 33 'tijdgenoot Thietmar', 44 'bisschop Thietmar' die 'een verhaal optekent'. Alle omhaal die Vanderkindere, *Formation*, II 108-110 en 296-298 nodig had om Thietmars term 'vadersbroer' (*patruus*) te vervangen door 'moedersbroer' (in het latijn: *avunculus*), diende enkel om zijn Ansfried/Erenfried-construct (zie noot 80) een schijn van geloofwaardigheid te geven. Net als bij 'Thietmar' vinden we de aandrang die Otto III op Ansfried heeft uitgeoefend om bisschop te worden, ook bij Rij, Hans van, *Alpertus van Metz, Gebeurtenissen van deze tijd en Een fragment over bisschop Diederik I van Metz* (Amsterdam 1980) 26-27 (1/12). 'Thietmar' preciseert dat dat gebeurde toen Ansfried na overlijden van zijn echtgenote *Heresuint* het voornemen had opgevat om monnik te worden. Oediger, *Regesten*, 439; Monna, A.D.A., *Zwerftocht met middeleeuwse heiligen* (Amsterdam 1988) 182.
- 88 Dierkens, 'Les Ansfrid', 62.
- 89 Marchandisse, Alain, *L'obituaire de la cathédrale St. Lambert de Liège (XIe-XVe siècles)* (Brussel 1991) 17 (31 januari): *Commemoratio (...) Anfridi comitis*. Op Ansfried III kan dat bezwaarlijk slaan, aangezien die op 3 oktober 1010 als bisschop overleed. We hebben dus de keuze uit Ansfried I en II.
- 90 MGH SSRG NS X (Ruotgeri vita Brunonis) 43-44: [Bruno] *auxiliares copias non levem armaturam de Lothariorum populo misit. His prefuit Godefridus dux, quem ipse nutrit* (...); Oediger, *Regesten*, 456; zie ook Jongbloed, 'Gottfriede', n. 13 en 52.
- 91 Van Winter, 'Ansfried', 50-55, zie echter bijvoorbeeld Nonn, *Pagus*, 62 en 109
- 92 Monna, 'Ansfried', 71, idem, *Zwerftocht*, 189-190; Dierkens, 'Les Ansfrid', 67.
- 93 Hlawitschka, Eduard, 'Kontroverses aus dem Umfeld von König Heinrichs I. Gemahlin Mathilde' in idem, *Stirps regia* (Frankfurt a/M. z.j.) 375 [53]; Glocker, *Verwandten*, 119-124.
- 94 Zo ook Aarts, 'Ansfried', 42.
- 95 Monna, *Zwerftocht*, 37 en 43.
- 96 Roland, *Gembloux*, 1.
- 97 Monna, *Zwerftocht*, 59 en 63. Het voorstel van De Waha als zou Sigebert de historie van het klooster Gembloux met een krappe halve eeuw hebben verlengd, is teruggewezen: ibidem 37-39, Dierkens, 'Les Ansfrid', 64 n. 57 en Dierkens, Alain, *Abbayes et chapitres entre Sambre et Meuse VIIe-Xle siècles* (Sigmaringen 1985) 118 n. 248.
- 98 Monna, *Zwerftocht*, 39; Dierkens, *Abbayes*, 118-119 en 171 n. 148; idem, 'Les Ansfrid', 64.
- 99 MGH SS folio VIII (Gesta abbatum Gemblacensium) 528 = Roland, *Gembloux*, 3 (met datering 'tegen 950'): *Agnoscat quemcumque Dei possidet timor, quia dominus Wichpertus Deo deditus amissis secularibus mercatus aeterna, egit quae Deo erant placita. Siquidem iussu illustrissimi abbatis sui Erluini cuius locum omnem sub regimine commendarat, precio aecclesiastico impetravit in pago Masau mediam partem aecclesiae quam non tenebat. Erat enim ipsa edes supradicta communis inter locum nostrum et quendam nobilem virum Lantbertum. Accepto ergo pretio ut supra diximus, idem Deo sacratus contulit pretium et expetiit partem residuam templi vidente filio eius Ansfrido. Nam idem Lambertus advocato eam tradidit, atque ita consolidavit, ut penitus in evum possit mutari. Sed ne ipsa commutatio auferretur in evum, ipsius Lantberti in cartula exinde peracta imposuit signum.*
- 100 Miraeus en Foppens, *Opera diplomatica*, I 41; Roland, *Gembloux*, 2 (946*) met de diplomatische kritiek en 3 kopnoot met de referentie aan de vermelding bij Miraeus van de *Catalogus* en Wiettime, dat Roland nog voor het Limburgse Wessem hield, maar sinds 1961 veelal met Bicht (Grevenbicht-Obbicht) wordt geïdentificeerd: Dierkens, 'Les Ansfrid', 65 met n. 62, recent ook Aarts, 'Ansfried', 42; Vanderkindere, *Formation*, II 113.

- 101 Vanderkindere, *Formation*, II 109 n.1.
- 102 Van Winter, 'Ansried', 41.
- 103 Monna, 'Ansried', 64; idem, *Zwerftocht*, 41; Grosse, R., *Das Bistum Utrecht und seine Bischöfe im 10. und frühen 11. Jahrhundert* (Keulen/Wenen 1987) 124 en n. 63, 130; Dierkens, 'Les Ansrid', 62; Aarts, 'Ansried', 42; Tonnaer, *Ansried*, 14 laat in het midden of Lambert een oom of de vader van Ansried III was, hoewel voor het eerste al helemaal geen grond in de bronnen te vinden is.
- 104 Zie noten 88, 92 en 180.
- 105 MGH SS folio VIII 529 (Gesta abbatum Gemblacensium § 11): (*Illo tempore*): *Pastorale itaque regimen aecclesiae Tungressis obtinebat Baldricus tunc temporis, advocati vero officium in crebro memorato loco Gemblaucensi gerebat Ansfridus consanguineus vero senioris nostri Wichperti.*
- 106 Monna, *Zwerftocht*, 37, 41; Van Winter, 'Ansried', 41; daarentegen Baerten, 'Les Ansrid', 1147; Dierkens, 'Les Ansrid', 64-65; Van Vliet, *Munsters en kapittels*, 229.
- 107 Roland, *Gembloux*, 4.
- 108 Zie noot 74, 75 en 83.
- 109 MRhUB 184.
- 110 Vanderkindere, *Formation*, II 109 n. 2; Baerten, 'Les Ansrid', 1147; Dierkens, 'Les Ansrid', 65; Aarts, 'Ansried', 49.
- 111 MGH Libri mem NS 1 44 (a520). Roland, *Gembloux*, 1 schrijft aan Osburg een broer Oilboldus toe.
- 112 MGH SS folio VIII 533 (Gesta abbatum Gemblacensium).
- 113 Glocker, *Verwandten*, 284; Sproemberg, 'Politik', 207-212, de datum bij Marchandise, *St. Lambert*, 78 (7 juni) *Commemoratio* (...) *Ottonis ducis*.
- 114 MGH SSRG NS IX (Thietmar) 171 (IV/32)
- 115 Van Winter, 'Ansried', 58.
- 116 MGH SSRG NS IX (Thietmar) 169-171 (IV/32); Monna, 'Ansried', 73; idem, *Zwerftocht*, 182, 188, 191; Van Vliet, *Munsters en kapittels*, 228 n. 976; Grosse, *Bistum Utrecht*, 135; Aarts, 'Ansried', 30.
- 117 Resp. augustus 981 *missus sacri palatii* en 8 maart 984 (Pavia) *missus domini regis*, zie Monna, 'Ansried', 67-68; idem, *Zwerftocht*, 185; Dierkens, 'Les Ansrid' 68; Aarts, 'Ansried' 23-24, Grosse, *Bistum Utrecht*, 137-139.
- 118 MGH Const I 436 (Indiculus loricorum, 981): *Ansfredus comes X mittat*. Voor Ansried bezigt de *Indiculus* de werkwoordsvorm *mittat*, voor talrijke anderen daarentegen *ducat*. Datering van de *Indiculus* op 983 (zie Dierkens, 'Les Ansrid', 68 en n. 79) waarvoor Aarts, 'Ansried', 23 nog een lans brak, is geenszins noodzakelijk, blijktens noot 89 waren zulke aanvullingscontingenten immers vaste routine.
- 119 Zo Aarts, 'Ansried', 23.
- 120 MGH DD O III 14, vergelijk Hoffmann, Hartmut, 'Grafschaften in Bischofshand', in: *Deutsches Archiv für die Erforschung des Mittelalters* 46 (1990) 413-417.
- 121 Jongbloed, Hein H., 'Wichman, Adela en Alpertus, de Eltense boedelkwesie (968-996)', in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre – Historisch Jaarboek voor Gelderland* 96 (2005) 7-47, hier 23.
- 122 Gysseling, Maurits, en Anton C.F. Koch, *Diplomata belgica ante annum millesimum centesimum scripta* (Brussel 1950), 220, vergelijk Dierkens 'Les Ansrid', 70-72; Aarts, 'Ansried', 16 ('ruil').
- 123 OSU 149 en 149*; Van Rij, *Alpertus*, 20-21, 34-35.
- 124 Helaas mist de 'Frethebold'-schenking van 20 september 996 (OSU 145), verricht eerst voor bisschop Ansried en vervolgens in het gravending van Kerkdriel (*Thrile*), de vermelding van de toen competente Teisterbantse graaf.

- 125 OSU 127, Blok, D.P., 'Teisterbant', in: *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen afdeling Letterkunde*, nieuwe reeks deel 26 no. 12 (1963) 455-479, hier met name 468 (kaart).
- 126 Glöckner, *Codex Laurehamensis*, I 357: (969) *Empel in pago Dehsendron [Taxandrië] in praesidatu Ansfridi comitis*.
- 127 Van Rij, *Alpertus*, 22: *Erat igitur Ansfridus in finibus Bratuspantium comes*, de vertaling met 'graaf van Brabant' doet tekort aan Alpertus term *Bratuspantes* waarmee blijkbaar 'de Brabanders' zijn bedoeld, zie ook o.c. 24 *regio Bratuspantium* en 60 *causa, qua ab imperatore exercitus in Bratuspantium fines mitteretur* en in de titel van het caput II/10 *De exercitu in Bratuspantes misso*; vergelijk Baerten, 'Les Ansfrid', 1150 n. 4; Monna, 'Ansfrid', 64; idem, *Zwerftocht*, 181-182. Aarts 19-22; Vanderkindere, *Formation*, II 113 n. 2 en 3.
- 128 Vanderkindere, *Formation*, II 67, 77, zie ook Jongbloed, Hein H., 'Wanburtich, Heinrichs II. Beteiligung an der Wahl von Kamba (1024)', in: *Deutsches Archiv für die Erforschung des Mittelalters* 62/1 (2006) 1-63, hier 34 n. 119.
- 129 Monna, 'Ansfrid', 76-85 wijdde een omvangrijke paragraaf aan 'Ansfrid en het ontstaan van het markgraafschap Antwerpen', daarin gevolgd door Aarts, 'Ansfrid', 12, 22-23 en 62 n. 46, hoewel het hem bekend was dat het 'markgraafschap Antwerpen' pas in 1076 als zodanig in een bron wordt genoemd. Als argument werd de 'markgraaf Gozelo' van [1012-1023] van stal gehaald, waarover inmiddels Jongbloed, 'Wanburtich', 34 n. 119 en idem, "Cold case", 57.
- 130 OSU 219, lekengetuigen graaf Emmo, Otto, Godfried, Lambert, Reginard, Humbert, Wigman, graaf Unruch, Herman, Warner.
- 131 *UBNRh* 201.
- 132 *UBNRh* 217.
- 133 Jongbloed, "Paltsverhaal", 96-97
- 134 Van Winter, 'Ansfrid', 45 voor de 'Gerberga'-oorkonde van 968, Dierkens, 'Les Ansfrid', 66 voor de Ansfrid-plaatsen van 968-971.
- 135 Halphen, Louis en Ferdinand Lot, *Recueil des actes de Lothaire et de Louis V rois de France (954-987)* (Parijs 1908) 23, waar na drie koninklijke (!), twintig geestelijke en twee hertogelijke getuigen nog genoemd worden zonder aanduiding van rang of stand Godfried, Werner, Richer, Arnold, *Ausfridus* (wel mislezen uit *Ansfridus*), Rudtbert, Simon, Everhard, Waltger, Voltquin en dan nog twaalf anderen. In Godfried ontwaar ik de man uit het huis Verdun die naderhand de bijnaam 'de Gevangene' verwierf, in 965 markgraaf van Ename moet zijn geworden (zie Jongbloed, 'Gottfriede', ter hoogte van noten 65-66) en naar zijn eerste plaats in deze getuigenrij te oordelen dat op 2 juni 965 mogelijk al was, in de Werner valt de graaf te vermoeden die in 966 in de Haspengouw bevoegd was en in de Richer zijn collega van de Luihgouw (zie noot 33) en inmiddels ook van Henegouwen (*MGH DD O* I 291, vergelijk Vanderkindere, *Formation*, II 71-73), 'Rudtbert' zou heel goed graaf Robert van Namen kunnen voorstellen, voor 'Voltquin' wees Dierkens, 'Les Ansfrid', 60 met n. 37 al naar de graaf van Hoei Folkwin. Of de Arnold en Ansfrid uit de getuigenrij van 965 ook de grafelijke rang hadden, valt weliswaar niet met zekerheid te zeggen maar lijkt mij waarschijnlijk. Het valt wel op dat we de verdedigers van Chèvremont van 939-940 hier weer broederlijk bijeen vinden. Ook de relatief hoge plaats die *Ausfridus* in de getuigenrij bezet, duidt erop dat we hier eerder aan Ansfrid II dan aan III moeten denken.
- 136 OHZ 29 (partieel) = *MrhUB* 169 (volledig).

- 137 Hlawitschka, 'Kontroverses', 365 [43].
- 138 Dierkens, 'Les Ansfrid', 63, 77.
- 139 Glocker, *Verwandten*, 37-41.
- 140 Tonnaer, *Ansfrid*, 18: 'Veel gebied en macht heeft hij [Ansfrid III] van zijn familie meegekregen' – maar van welke familieleden?
- 141 MGH SSRG NS X (Thietmar) 171 (IV/32).
- 142 Ibidem 171-173 (IV/34).
- 143 MGH SS folio XXV 60 (Aegidii Aureavallensis gesta episcopum Leodiensium), vergelijk Grosse, *Bistum Utrecht*, 9-10.
- 144 Het verhaal speelt vóór 995, omdat Ansfrid in de lezing van 'Thietmar' pas na overlijden van Heresuint bisschop is geworden. Thietmar schreef boek IV van zijn kroniek waarschijnlijk in de loop van 1013 (MGH SSRG NS IX (Thietmar) xxviii). Wanneer zal de boer Thietmar hebben opgezocht of omgekeerd, Thietmar de boer? Zie ook Monna, *Zwerftocht*, 178, Grosse, *Bistum Utrecht*, 9. Aarts, 'Ansfrid', 33 desondanks: 'Tijdgenoot Thietmar heeft met directe kennissen gesproken'.
- 145 Monna, 'Ansfrid', 61-62, idem, *Zwerftocht*, 179, 191.
- 146 Monna, *Zwerftocht*, 88-89.
- 147 Van Rij, *Alpertus*, 35-37, waarmee MGH SSRG NS X (Thietmar) 175 (IV/37) sterk verwant is. Omdat de passage bij Thietmar enkel bekend is in de Corveyer bewerking, is voorstelbaar dat die is afgeleid van Alpertus' tekst, die tussen 1021 en 1024 is geschreven (Van Rij o.c. xiv). Expliciete vermelding van de Utrechtse dom als bijzittingsplaats van Ansfrid ontbreekt in de Corveyer bewerking van Thietmar.
- 148 OHZ 61; Van Vliet, *Munsters en kapitels*, 228 n. 977; Monna, *Zwerftocht*, 177. Het gebruik van toponymische cognomina zoals het hier gebezigde 'van Strijen' grijpt pas in de loop van de elfde eeuw om zich heen. Alleen al daardoor is het stuk van 992* dus verdacht. Waarom de Thornse bronnen Hilsundis dat cognomen hebben toegedicht, ontgaat mij.
- 149 Habets, Josef, *De archieven van het kapittel der hoogadellijke Rijksabdij Thorn*, I ('s-Gravenhage 1889) xviii, verbeterde tekst bij Flament, A.J.A., 'De wedervinding van het lichaam en oud graf der heilige Hereswit (of Hereswint) (...) stichteres der Abdij Thorn en haar vereering voor 1794', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le duché de Limbourg* 30 (1893) 15-39, hier 16. De steen heet in 1739 naar een voorganger vernieuwd te zijn en in 1787 met het gehele kerkplaveisel gerenoveerd te zijn.
- 150 Flament, 'Wedervinding', 18
- 151 Regionaal Historisch Centrum Limburg (RHCL), nummer toegang 01.187B (= Habets, Josef en A.J.A. Flament, *De archieven van het kapittel der hoogadellijke Rijksabdij Thorn* II ('s-Gravenhage 1899)) inv.nrs. 1634 en 1635 (*Nova Tabula Anniversariorum*) beide met *fundatricis Hilsundis*, waarvan evenwel geen spoor is te bekennen in nrs. 1633 (laat-vijftiende eeuws en zeventiende eeuws), nr. 1669 zo min als in nummer toegang 01.187C inv.nr. 18784c.
- 152 Flament, 'Wedervinding', 32-33 dateerde de *Officia propria* op handschriftelijke gronden in de zestiende eeuw, naar een voorbeeld dat van vóór 1333 zou moeten stammen. Mij lijkt het handschrift van de *Officia* identiek met de 'Anliegerhand' van de *Catalogus der Ghener die let voor haere Jaergetijden gelaeten hebben* dat het tweede deel uitmaakt van RHCL 01.187B inv.nr. 1633. Dit niet-gepagineerde of gefolieerde handschrift heeft op de recto pagina tegenover de verso met de rubriek *In November* de aantekening: *Anniversarium R[everendi] D[omini] Jo[hann]is Beurden [de-*

- cim]a [novem]bris 1680 (...). Ik voeg ter vergelijking met het handschrift van de *Officia propria* een foto van de net geciteerde aantekening bij.
- 153 Regionaal Historisch Centrum Limburg, Collectie Handschriften, cat.nr. 523 (*Officia propria choro ecclesiae collegialis nobilium virginum Thorensium, cum costumiis et rubricis interiectis ad usum privatum domini Scolastici*) 212: (Feria Secunda, Tertia et Quarta [post Pentecostes]) *Servatur in Missa Chorus in Vesperis, luditur organis, Tenentur Rectores Spinee corone istis tribus diebus et in tribus post Pasche et trib[us] [213] post Nativitatis d[omi]ni et in o[mn]ib[us] Apostolorum festis servare Chorum in summa Missa. Et Rector s[anc]ti Johannes debet esse diaconus in o[mn]ib[us] festis Marie, Ipso Pasche, Pentecostes, Nativitatis Christi, Omnium Sanctorum, Palmarum, Dedicationis Monasterii, Nativitatis Jo[hann]is Baptistae, Feria Quinta hebdomade sancte et sabbato sequente, Lamberti, Circumcisionis, Epiphanie, in Missa Defunctorum de Kempelant, in duabus Missis Anniversarii Anfredi & Herswindis, Rector altaris s[anc]tae Catharinae in his predictis festis, quando sc[ilicet] Rector s[anc]ti Jo[hann]is debet esse Diaconus, debet esse Subdiaconus, uti etiam in o[mn]ib[us] Missis Presentiaru[m] Cap[itu]li in quibus unus Vicariorum ad quem Missa Cap[itu]li Spectat, debet esse Diaconus; vergelijk Habets, Thorn I, xviii; Flament, 'Wedervinding', 35. Ik interpreteer de passage in duabus Missis Anniversarii Anfredi & Herswindis aldus, dat op beiden sterfdagen een gedachtenismis werd opgedragen. Maar beide ontbreken in de Thornse necrologische handschriften genoemd in de vorige noot. Het gedeelte van de geciteerde passage met Anfredus en Herwindis is als afbeelding 2 bijgevoegd.*
- 154 Ibidem 159 (In festo Philippi et Jacobi): *Philippi et Jacobi post prandium Custos teget tumbam s[anc]t]ae Herswindis tapita ponetque in quatuor angulis candelas quas in missa etiam accendet (...)* waarna 160: *Missa finita itur cantando sequens Respons[orium] usque ad Tumbam s[anc]tae Herswindis et stant duo luvenes retro Tumbam habentes unusquisque unam candelam*; 288 (In festo O[mn]ium Sanctorum): *Cetera o[mn]ia et in pulsu et in lumine sicut dictu[m] est in Assumptionis festo Pagina 264 exceptis tribus candelis retro tumbam que non ardebunt (...)*, waarna 289: *Custos teget tumbam Herswindis parva tapeta et in quolibet angulo Tumbe ponet unam candelam ardentem*; 292 (In die Animarum): *Tunc Sacerdos cappa indutus, Diaconus vero et Subdiaconus exutis tunicis stantes retro Tumbam Herswindis cum custode aquam benedictam habente et duobus luvenibus candelam ardentem habentibus legunt finito Resp[onsorio] Miserere cum De Profundis cum coll[ect]a Fidelium fol. 44; 344 (In festo Purificationis B[eate] M[arie] V[irginis]): deinde [Sacerdos] cantabit Orationes in modum Collectarum et in fine canet Benedicamus d[omi]no parva notula et tunc capiet thuribulum et thurificat omnes candelas [345] in altari jacentes circumeundo tumbam Herswindis et similiter aspersorio; vgl. Flament, 'Wedervinding', 33-36.*
- 155 Ibidem 62 (In vigilia Pasche): *Preterea custos candelam paschalem inferiorem ante tumbam in suo loco ponet et superiorem in choro ante venerabile sacramentum iuxta altare, vero instrumentum quo ignis excutitur ponet insuper*; 235 (in Visitatione B[eate] M[arie] V[irginis]): *Servantur utrique Vespere, luditur organis accenduntur novem candeles et tres candeles retro tumbam que ardebunt in o[mn]ib[us] festis Beate Marie*; 258 (in festo Assumptionis B[eate] M[arie] V[irginis]): *Servantur utrique Vespere in quibus et in Missa ardebunt novem candeles et tres retro tumbam cum candelis reliquiarum ad ambas Vesperas et ad Missam*; 268 (Nativitatis B[eate] M[arie] V[irginis]): *Utrique servantur Vespere, novem ardebunt candeles et tres retro Tumbam ut in aliis festis beate Marie*; vgl. Flament, 'Wedervinding', 35.
- 156 Flament, 'Wedervinding', 23-38.
- 157 Habets, Thorn I, xviii; Flament, 'Wedervinding', 16.
- 158 Dierkens, 'Les Ansfrid', 67; Aarts, 'Ansfrid', 31-33, over 'tijdgenoot Thietmar' zie noot 87, wat 'men' daarmee dan moet aanvangen, blijft ongewis.

- 159 Tonnaer, *Ansfried*, 37, hoewel 33 de variant 'Heresuint' bij 'tijdgenoot Thietmar' (zie vorige noot) en 41 'Herswindis' op gezag van de *Officia propria*.
- 160 Aarts, 'Ansfried', 36-41, waar vermeld wordt dat de naam 'Hilvarenbeek' voor het eerst in 1303 gesignaleerd wordt terwijl het oord als 'Beek' al in 1155 bekend zou zijn. Een eerdere versie van Aarts beschouwingen verscheen als idem, 'Het "Ansfried-probleem" in Hilvarenbeek en elders', in: Scheirs, J. red., *Hilvarenbeek duizend jaar, bijdragen tot een symposium over de geschiedenis der Brabantse dorpen* (Hilvarenbeek 1988) 7-64. Zou de naam Hilvarenbeek niet veeleer af te leiden zijn van de (oorkondelijk bekende!) zoon Hiltiward van de negende-eeuwse paltsgraaf (!) Ansfried? Dat scheelt gelijk een dikke eeuw bij de viering van 'Hilvarenbeek tweéduizend jaar'
- 161 MGH *Libri mem NS* 1 (Reichenau) 101 h200 *hari-sinth* tegenover 106 h366 *hildi-sinth*, h368 *hildi-swinth* of h369 *hildi-swith* als de oervormen van de twee namen. Schlaug, Wilhelm, *Die altsächischen Personennamen vor dem Jahre 1000* (Lund/Kopenhagen 1962) 109 en 154 over de schrijfwijzen van het tweede lid. Flament, 'Wedervinding', 28 attendeerde op een schrijfwijze 'Hirsuindis' die wellicht ontworpen werd als brug tussen 'Heresuint' en 'Hilsuindis'. Dat het suffix *-sinth/-swinth/-swith* uitsluitend in vrouwenamen verschijnt, zoals Schlaug o.c. 154 alsmede idem, *Personennamen des 11. und 12. Jahrhunderts*, 151 poneert, lijkt toch niet helemaal waar: de bisschop van Elne (ten zuiden van Perpignan, Frankrijk) anno 982 heette *Ildesindus*: Halphen en Lot, *Lothaire et Louis V*, 50. Maar dat was vast geen Saks.
- 162 Habets, *Thorn*, I 73-74. De pennestrijd over de identificatie van *Cassallo* laat ik hier rusten, zie daarvoor Aarts, 'Ansfried', 28-29.
- 163 Gysseling en Koch, *Diplomata belgica*, 219; Baerten, 'Les Ansfrid', 1145-1146; Dierkens, 'Les Ansfrid', 63-64; Aarts, 'Ansfried', 48-49 rept niet eens meer van de bezwaren tegen het stuk.
- 164 Habets, *Thorn* I 73 en 74: *privilegia (...) dicti domini Ottonis predecessoris nostri prelibato comiti Ansfrido super hoc indulta et concessa que similiter idem comes prefato monasterio Tornensi tradidit et legavit innovamus, approbamus et roboramus ac si tenorem eorundem de verbo ad verbum huic carte inseri contigisset*. Monna, *Zwerftocht*, 31 en 127 n. 298 trachtte de aanwezigheid van de oorkonden van 950 en 985 in Thorn te verklaren via het 'familie-archief' dat Ansfried III daar zou hebben ondergebracht, met de stilzwijgende implicatie dat de in die oorkonden omschreven goederen en rechten niet noodzakelijk aan Thorn hoeven zijn toegevalen. Precies dát formuleren de beide bevestigingen van 1292 nu juist wél, zodat de oorkonden van 950 en 985 inderdaad – al of niet als retro-acta bij een verloren dotatie-oorkonde – rechtens tot het abdij-archief zijn gaan behoren. De notie 'familie-archief' lijkt mij in een tiende-eeuwse context bovendien lichtelijk anachronistisch.
- 165 Vanderkindere, *Formation*, II 214 n. 2, 215 n. 1. Hilsundis' grafschrift (zie noot 149) lijkt aan te duiden dat Ansfried III Hoei verwierf krachtens zijn huwelijk, voor Folcwin van Hoei (vm. 963-975) zie noten 65 (963) en 137 (965) en MGH *DD O* II 97 (975).
- 166 Marchandise, *Saint-Lambert*, lii-liii, lvi, 162, vergelijk Jongbloed, 'Wanburtich', 37-38 voor een gelijktijdige inschrijving van naaste verwanten in een necrologium op dezelfde dag.
- 167 *OSU* 115.
- 168 Gaudemet, Jean, *Le mariage en Occident* (Parijs 1987) 57-58, 103.
- 169 Dierkens, 'Les Ansfrid', 63 n. 50.
- 170 Dierkens, 'Les Ansfrid', 63 n. 53.
- 171 MGH *DD O* I 89, 180, *OGZ* 90, zie Jongbloed, 'Immed', 38-39.
- 172 Jongbloed, 'Immed', 35-39.

- 173 *MGH Libri mem NS I* (Reichenau) 72 (e70) en 75 (e147) maakt naar de oervormen *erin-frith* en *erman-frith* onderscheid tussen ‘Erenfried’ en ‘Ermenfried’ en de varianten daarop. Schlaug, *Personennamen vor 1000*, 120 noteerde reeds dat de oudsaksische grondvorm *irmin-* ‘kaum mehr verstanden und mehrfach umgebildet’ werd tot (*H*) *Irmin-*, *Irm-*, (*H*) *ermen-*, *Ermin-*, *Erim-*, *Erin*, *Eram-*, *Girmin-*, *Gerim-*, vergelijkbaar ook zijn *Personennamen des 11. und 12. Jahrhunderts* 116, waar 206-207 Immo en Immed opgevat worden als verkorte namen voor volle namen met *irmin-*, *ermin-*. De Stavelotse vicevoogd wordt zonder uitzondering aangeduid als Erenfridus (Halkin en Roland, *Stavelot*, 66, 68, 71, 72, 75, 77), de Utrechtse bisschopsbroer komt in *MGH Libri mem. NS I* (Reichenau) driemaal voor als Irimfred, Irimfrid en Irimfridus (zie Jongbloed, ‘Immed’, 19, 28, 30 en 32), in het grafschrift van zijn vader als Yrmifridus (*OSU* 115, waar gezien de tekstoverlevering een mislezing uit Yrimfridus niet uit te sluiten is), in het necrologium van St. Salvator Irenfridus en in dat van Xanten Irimfrith (Jongbloed, o.c., 35 n. 83). Voorzover men het onderscheid tussen ‘Erenfried’ en ‘Ermenfried’ dat *MGH Libri mem NS I* (Reichenau) aanbrengt, van betekenis acht, heeft het voorgaande genoegzaam aangetoond dat de roepvorm Immo/Emmo in het geval van de Stavelotse vicevoogd ook gebezigd werd voor de volle naam Erenfried en dus niet beperkt was tot Ermenfried.
- 174 Zie noot 30.
- 175 Oediger, *Regesten*, 377, 391-394
- 176 Oediger *Regesten*, 397, 401; *MGH SS folio IV* (Ruotgeri vita Brunonis) 262 n. 11; *MGH SSRG NS X* (Ruotgeri vita Brunonis) 40-41.
- 177 Oediger, *Regesten*, 349-350.
- 178 Geen enkele bron duidt ook maar in de verte een oudere verwantschap tussen de ‘Reinieren’ en de Ludolfingen aan dan het huwelijk van Giselbert met Gerberga, terwijl de ‘Reinieren’ toch wel zoveel van zich hebben doen spreken dat het détail van een oudere verwantschap toch niet buiten de bronnen zou zijn gebleven als het er inderdaad was geweest.
- 179 Begunstigingen bij *MGH DD O I* 6 (936), 58 (944, op voorspraak van Bruno), 62 (944), 112 (949), 124 (950), 164 (21 april 953, op voorspraak van Bruno) = *OSU* 101, 106, 107, 113, 118, 120. Bevestigingsoorkonden zijn niet meegeteld. In *MGH DD O I* 14, Otto’s dotatie-oorkonde voor Maagdenburg, staat Balderik van Utrecht (918-976) als eerste bisschop onder de raadgevers van de koning, na de aartsbisschoppen Frederik van Mainz (937-954, *c.905) en Adaldag van Bremen (936-988, *c.900), maar voor de bisschoppen Odalrik (Ulrich) van Augsburg (923-973, *890), Thiethard van Hildesheim (928-954, tevoren abt van Hersfeld), Evergisel van Minden (927-950), Amalrik van Spier (913-943), Burghard II van Würzburg (932-941, tevoren 928-932 abt van Hersfeld als opvolger van Thiethard van Hildesheim), Bernhard van Halberstadt (923-968) en Amalung van Verden (933-962, *c.908). Volgens welk criterium de onderlinge volgorde van de twee aartsbisschoppen en de acht bisschoppen is bepaald, valt niet ondubbelzinnig uit te maken. Amalrik van Spier was de langstdienende bisschop en heeft dan ook de beste kaarten om de oudste qua leeftijd geacht te worden, al is dat niet bewijsbaar.
- 180 Zie Schmid, Karl, ‘Die Nachfahren Widukinds’, in: *Deutsches Archiv für die Erforschung des Mittelalters* 20 (1964) 11-18 en tabel 29, waar overigens Rotbert van Trier nog als broer van koningin Mathilde figureert maar als zodanig geschrapt moet worden, zie noot 91. *MGH SS folio IV* 297 (Vita Mahthildis reginae) beschrijft hoe bisschop Balderik van Utrecht te Keulen in juni 965 arriveerde op de hofdag annex Ottoonse familiereünie en het gezelschap zegende, om zich vervolgens meteen te wenden tot koningin-moeder Mathilde.

- 181 Als 'de Luikse bisschop' die zich volgens de *Vita altera* borg stelde voor Immo, een verbastering is van de schrijver uit 'een' bisschop Balderik die in zijn bronnen werd genoemd maar dan heel wel de Utrechtenaar kan hebben voorgesteld, laat de term *propinquus* zich lezen als bronbewijs voor de verwantschap van de Utrechtenaar met het koningshuis.
- 182 Kurth, 'Immon', 321 naar de toenmalige druk van W. Ritz op 930 gesteld, inmiddels Halkin en Roland, *Stavelot*, 61 op 934, de naam van Immo's broer van 'Webert' hersteld tot Vulbert.
- 183 Jongbloed, 'Wanburtich', 60-62.
- 184 Glocker, *Verwandten*, 101-116, 280 (geboorte van Hendrik, zoon van Otto I en Adelheid, rond de jaarwisseling 952-953).